

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА
ШЕВЧЕНКА

Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису

ЛОЗА АННА МИКОЛАЇВНА

УДК 94:[929.7+352.07+347.163](438.41:470+571)(043.3)

ДВОРЯНСЬКІ ОПІКИ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ: СТВОРЕННЯ ТА
ДІЯЛЬНІСТЬ

Спеціальність 032 «Історія та археологія»

Галузь знань 03 «Гуманітарні науки»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Лоза А.М.

Науковий керівник: Колесник Віктор
Федорович, доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України

Київ 2024

АНОТАЦІЯ

Лоза А.М. Дворянські опіки Волинської губернії: створення та діяльність. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 032 «Історія та археологія». — Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, 2024.

На основі аналізу наявної історіографічної та джерельної бази у кваліфікаційній роботі розкривається історія створення та функціонування дворянських опік на території Волинської губернії як корпоративного органу, що представляв особливі, колективні інтереси стану, також на прикладі окремо взятої губернії розглядається характер стосунків між центральною владою імперії та дворянським станом.

Історіографія проблеми представлена українськими дослідженнями, які умовно можна поділити на три тематичні групи. Перша група складається з переважно історичних та історико-правових праць, у яких опіки розглядаються в контексті розвитку відповідного законодавства (Н. Рудий, О. Малишев, Г. Корогод, О. Кравченко). Друга об'єднує дослідження, присвячені вивченню сутності опік як одного зі станових корпоративних органів (О. Барвінок, І. Кочергін, С. Корф). До третьої входять наукові розвідки, у яких дворянські опіки є самостійним об'єктом вивчення (Ю. Константинова, Н. Гончарова, В. Шандра). Основу джерельної бази дисертаційного дослідження становлять архівні матеріали та опубліковані актові документи, які дозволяють розглянути нормативно-правову базу та практичну діяльність дворянських опік Волинської губернії, простежити локальний та імперський рівень їх інституційного функціонування.

Під час дослідження було встановлено, що дворянські опіки в Російській імперії були створені згідно з «Установами для управління губерніями Всеросійської імперії», а на території українських земель постали після 1817 року. Вони були не лише виконавчими органами соціального захисту сиріт та вдів дворян, але й мали яскраво виражені контрольні та каральні функції, що були покладені на них

центральною владою імперії задля державного нагляду за етосом стану та регулювання його економічного становища, бо від цього залежала стабільність самої монархії. Важливою складовою об'єкту дисертаційного дослідження є соціальні аспекти, а саме нормативно-правовий та реальний образи «зразкового» дворянина-опікуна, розуміння змісту та особливостей стосунків між привілейованим станом та імперською центральною владою, адже дворянські опіки виступали в ролі своєрідних охоронців станової елітарності та замкненості привілейованої верстви тогочасного суспільства. Водночас вони були покликані контролювати поведінку дворян відповідно до усталених і чинних норм тогочасного соціуму.

Дослідження змісту, характеру та особливостей функціонування дворянських опік у дисертації здійснено на основі порівняльного аналізу з діяльністю інституцій опіки та піклування, що існували на українських землях раніше (періоду Русі. Великого князівства Литовського, Річ Посполитої, Гетьманщини), а також із тими, що виконували аналогічні соціальні завдання стосовно інших станів імперії. У дослідженні встановлено, що дворянські опіки Волині багато в чому еволюційно продовжували попередні традиції та практики опіки й піклування, що існували на українських теренах. Водночас за своєю суттю вони відрізнялися елітарною, становою спрямованістю діяльності та поєднанням соціальних, виконавчих, економічних, контрольних та каральних функцій стосовно дворянства. Це вирізняє дворянські опіки серед інших органів опіки та піклування, що існували на українських теренах як раніше, так й одночасно з ними.

Дворянські опіки відрізнялися також від інших станових корпоративних органів, адже вони, на відміну дворянських зібрань чи посади предводителя дворянства, не мали повноважень, які б дозволяли безпосередньо впливати на політичні процеси, а тому не становили потенційної загрози імперським порядкам. Практика функціонування дворянських опік Волинської губернії показує, що від початку створення означених інституцій вони швидше були черговими виконавчими органами імперії, ніж суто виразниками станових інтересів, адже не стільки

висловлювали та відстоювали вигоди дворянства безпосередньо, скільки обслуговували їх лише в одній із соціальних сфер, що абсолютно відповідало інтересам імперії. Водночас порівняння дворянських опік Волинської губернії з іншими становими корпоративними органами — посадою предводителя дворянства та дворянськими зібраннями — дозволило чітко визначити місце опік у системі бюрократичних виконавчих органів Російської імперії, простежити ті зміни і трансформації, що відбувались у їх діяльності.

У дисертації проаналізовано виконання опіками покладених на них повноважень з точки зору відповідності нормативно-правовим вимогам. Йдеться про наступні інституційні функції опік: встановлення опіки над сиротами та вдовами дворян, забезпечення механізму відшкодування боргів державі, приватним особам та інституціям, нагляд за дотриманням дворянами прийнятної станової поведінки тощо.

Також у дисертаційній роботі на основі законодавчих документів реконструйовано образ «зразкового» дворянина-опікуна. Відповідно до нормативно-правових вимог опікун мав бути головною рольовою особою для малолітнього сироти: мати достойний рівень освіти, вести помірний спосіб життя, бути лояльним до влади, не проявляти жорстокості до підданих, дотримуватися православної віри та бути схильним до ощадливого та раціонального способу життя, уміло і відповідально вести справи власного маєтку. Звичною та навіть бажаною практикою, як свідчать джерела, було долучення до опікунства родичів малолітніх. Та, навпаки, уникання призначення рідні та наближених осіб на роль адміністраторів до маєтків боржників.

Узагальнення конкретного фактологічного матеріалу свідчить про невисоку ефективність діяльності дворянських опік Волинської губернії. Підтвердженням цьому була велика кількість скарг щодо невиконання ними обов'язків у сприянні стягненню боргів із дворян, постійні проблеми із поданням звітності як опікунами так й самими інституціями, наявність численних скарг від вищих виконавчих органів та осіб, які знаходились під опікою або ж їх представників на факти зловживання з боку чиновників. Така ситуація, попри певну чіткість та урегульованість механізмів та

правил діяльності дворянських опік, значною мірою визначалася складністю бюрократичної системи Російської імперії, а також недбалістю, недобросовісністю окремих посадовців, байдужістю та поширеним небажанням дворян долучатися до опікунської та адміністративної справи.

Під час дослідження було встановлено, що сподівання центральної влади імперії на активне долучення дворянства до опікунства як вияву ними корпоративної солідарності не втілились у життя, зокрема через відсутність належних фінансових стимулів та брак відчуття єдності між представниками стану, що дбали насамперед про власні приватні інтереси.

Фактичний матеріал, результати та висновки дисертаційного дослідження можуть бути використані для подальшого вивчення політичної та соціально-економічної історії українських земель у складі Російської імперії, історії повсякдення, а також для підготовки узагальнених праць та посібників, довідкових видань з історії України. Результати дослідження можуть бути використані в навчальному процесі на історичних факультетах у закладах вищої освіти: на семінарських та практичних заняттях, для розробки лекційних курсів і спецкурсів з історії України.

Ключові слова: дворянська опіка, дворянство, XVIII-початок XX століття, земський суд, українські губернії, маєтки, освіта, Волинська губернія, Річ Посполита, Російська імперія, Правобережна Україна, економічна історія України, органи місцевого самоврядування, Гетьманщина, історична політика.

SUMMARY

Loza A. Noble Guardianships of the Volyn governorate: Creation and Activity. Thesis for the PhD degree of historical sciences is specialty 032 — «History and Archaeology». Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ministry of Education and Science of Ukraine, Taras Shevchenko National University of Kyiv Ministry of Education and Science of Ukraine. — Kyiv, 2024.

Based on the analysis of the existing historiographical and source base, the qualification work reveals the history of the creation and functioning of the noble guardianships on the territory of the Volyn governorate as a corporate institution that represented the special, collective interests of the state. The nature of the relationship between the central government of the empire and the noble state (on the example of a single governorate) is also considered.

The historiography of the problem is represented by Ukrainian studies, which can be conditionally divided into three thematic groups. The first group consists of mainly historical and historical-legal works, in which guardianship is considered in the context of the development of the relevant legislation (N. Rudy, O. Malyshev, G. Korogod, O. Kravchenko). The second combines studies devoted to the study of the essence of guardianships as one of the constituents of corporate institutions (O. Barvinok, I. Kochergin, S. Korf). The third includes scientific investigations, in which noble guardianship are an independent object of study (Yu. Konstantinova, N. Goncharova, V. Shandra). The basis of the source base of the dissertation research is archival materials and published statutory documents that allow us to examine the regulatory and legal framework and practical activities of the noble guardianships of the Volyn governorate, to trace the local and imperial level of their institutional functioning.

During the research, it was established that noble guardianships in the Russian Empire were created in accordance with the «Institutions for the Management of the Governorates of the All-Russian Empire», and appeared on the territory of Ukrainian lands after 1817. They were not only executive institutions for the social protection of orphans and widows of

nobles, but also had pronounced control and punitive functions, which were assigned to them by the central power of the empire for the purpose of state supervision of the ethos of the state and regulation of its economic situation, because the stability of the monarchy itself depended on this. An important component of the object of the dissertation research are social aspects, namely the legal and real image of the «exemplary» guardian and nobleman, understanding the content and features of the relationship between the privileged state and the imperial central government, because the noble guardianships acted as a kind of guardians of state elitism and the secrecy of the privileged class of society at that time. At the same time, they were called to control the behavior of the nobles in accordance with the established and current norms of the society of that time.

The study of the content, character and specifics of the activities of the noble guardianships in the dissertation was carried out on the basis of a comparative analysis with the activities of institutions of guardianship and care that existed on Ukrainian lands before (period of Rus, Grand Duchy of Lithuania, Commonwealth of Nations, Hetmanship), as well as with those that performed similar social tasks in relation to other states of the empire. The study established that the Volyn noble guardianships in many respects evolutionarily continued the previous traditions and practices of guardianship and care that existed on Ukrainian territory. At the same time, in their essence, they differed in their elitist, state-oriented activity and a combination of social, executive, economic, control and punitive functions in relation to the noble privileged state of the empire. First of all, it distinguishes noble guardianships from other tutelage institutions that existed both before and at one time with them on Ukrainian territory.

The noble guardianships also differed from other corporate institutions of the nobility, because they, unlike the noble assemblies or the position of the marshal of nobility, did not have powers that would allow them to directly influence political processes, and therefore did not pose a potential threat to the imperial order. The practice of the functioning of the noble guardianships of the Volyn governorate shows that from the beginning of their establishment, they were more likely to be regular executive institution of the empire than

purely exponents of noble interests. Because they did not express and defend the interests of the nobility directly, as well as they served them only in one of the social spheres, which absolutely corresponded to the interests of the empire. At the same time, a comparison of the noble guardianships of the Volyn governorate with other high-ranking corporate institutions — the position of the marshal of nobility, and noble assemblies — made it possible to clearly determine the place of guardianships in the bureaucratic executive system of the Russian Empire, to trace the changes and transformations that took place in their activities.

The thesis analyzes the execution of their powers by guardianships from the point of view of compliance with regulatory and legal requirements. That includes the next functions of guardianships: establishing guardianship over orphans and widows of nobles, providing a mechanism for reimbursing debts to the state, private individuals and institutions, monitoring nobles' observance of acceptable state behavior, etc.

The image of the «exemplary» nobleman-guardian is reconstructed in the dissertation on the basis of legislative documents. According to legal requirements, the guardian had to be the main person for the minor orphan: have a decent level of education, lead a moderate lifestyle, be loyal to the authorities, not show cruelty to the peasants, adhere to the Orthodox faith and be inclined to a thrifty and rational way of life, manage the affairs of one's own estate skillfully and responsibly. According to the sources, it was a common and even desirable practice to involve relatives in the guardianship of minors. And, on the contrary, avoiding the appointment of family members and relatives as administrators of debtors' estates.

The generalization of specific factual material indicates the low efficiency of the activities of the noble guardianships in the Volyn governorate. This was confirmed by a large number of complaints about the guardianships' failure to fulfill their duties in assisting the collection of debts from nobles, constant problems with reporting by both the guardians and the institutions themselves, the presence of numerous complaints from higher executive power and persons who were under guardianship or their representatives about the facts of abuse by guardian officials. Such a situation, despite a certain clarity and regularity of the

mechanisms and rules of operation of noble guardianships, was largely determined by the complexity of the bureaucratic system of the Russian Empire, as well as the negligence, dishonesty of individual officials, indifference and widespread reluctance of nobles to join the guardianship and administrative affairs.

During the research, it was established that the hopes of the central government of the empire for the active involvement of the nobility in the guardianship as a manifestation of their corporate solidarity did not materialize, in particular, due to the lack of appropriate financial incentives and the lack of a sense of unity among the representatives of the state, who cared primarily about their own private interests.

The factual material, results and conclusions of the dissertation research can be used for further study of the political and socio-economic history of Ukrainian lands within the Russian Empire, everyday history, as well as for the preparation of generalized works and manuals, reference publications on the history of Ukraine. The results of the research can be used in the educational process at history faculties in institutions of higher education: at seminars and practical classes, for the development of lecture courses and special courses on the history of Ukraine.

Key words: guardianships, nobility, XVIII - early XIX centuries, district court, Ukrainian provinces, estates, education, Volyn governorate, Republic of the Polish-Lithuanian Commonwealth, Russian Empire, Right Bank Ukraine, economic history of Ukraine, local self-government institutions, Cossack Hetmanate, historical policy.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЙНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

1. Лоза А. Діяльність Житомирської дворянської опіки: між «колективною відповідальністю» та прагматичною реальністю. *Шевченківське літо — 2022: матеріали міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених*. Київ : Історичний факультет КНУ ім. Т. Шевченка, 2022. С. 252—255.
2. Лоза А. Виконавчий характер діяльності дворянських опік Російської імперії (на архівних матеріалах Волинської губернії). *Шевченківська весна — 2021: матеріали міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених*. Київ : Історичний факультет КНУ ім. Т. Шевченка, 2021. С. 339—343.
3. Лоза А. Дворянські опіки як станові контролюючі органи Російської імперії. *Каразінські читання (історичні науки): тези доповідей 74-ї міжнародної наукової конференції*. Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2021. С. 165—166.
4. Лоза А. Ідеальний опікун у теорії та практиці дворянських опік (на матеріалах Державного архіву Житомирської області). *Каразінські читання (історичні науки): тези доповідей 75-ї міжнародної наукової конференції*. Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2022. С. 121—123.
5. Лоза А. Діяльність дворянських опік Волинської губернії: межі контролю та ефективності. *Каразінські читання (історичні науки): тези доповідей 76-ї міжнародної наукової конференції*. Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2023. С. 88—90.
6. Колесник В, Лоза А. Дворянські опіки в системі державних органів Російської імперії (на матеріалах Державного архіву Житомирської області). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка:*

історичні науки. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2020. Т. 30. С. 113—123.

7. Лоза А. Дворянські опіки Російської імперії: історіографія та актові джерела вивчення. *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка: історичні науки.* Київ, 2021. Вип. 2, №149. С. 33—37.
8. Лоза А. Образ зразкового опікуна та дворянина в практиках дворянських опік (на матеріалах Державного архіву Житомирської області). *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка: історичні науки.* Київ, 2022. Вип. 1-2, № 152-153. С. 43—48.
9. Лоза А. Дворянські опіки Волинської губернії: реалії колективної солідарності та практичної діяльності. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки.* Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2023. Т. 41. С. 163—177.

ЗМІСТ

ВСТУП	13-23
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	24-44
1.1. Стан наукової розробки теми.....	24-33
1.2. Джерельна база дослідження.....	33-44
РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ТА ІНСТИТУЦІЙНІ ОСНОВИ ОПІКУНСТВА	45-96
2.1. Формування нормативно-правової бази опікунства та спадкування в Україні: історичний контекст.....	45-66
2.2. Організаційне становлення дворянських опік Волинської губернії в системі станових органів дворянства.....	66-86
2.3. Дворянські опіки Волинської губернії та всестанові органи опіки та піклування Російської імперії.....	87-96
РОЗДІЛ 3. ІНСТИТУЦІЙНО-ФУНКЦІОНАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ ДВОРЯНСЬКИХ ОПІК ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ	97-185
3.1. Практика реалізації повноважень дворянських опік та опікунів у Волинській губернії.....	97-127
3.2. Зразковий опікун та дворянин у нормативно-правовому контексті та практиках дворянських опік Волинської губернії.....	127-139
3.3. Дворянські опіки та контроль імперської влади над економічною сталістю дворянства.....	139-145
3.4. Дворянські опіки через призму колективної солідарності та ефективності діяльності: реалії життя.....	145-185
ВИСНОВКИ	186-173
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	174-182

ВСТУП

Привілейованим станом та водночас одним з основних факторів стабільності Російської імперії протягом усього часу її існування були дворяни. Права та привілеї, що вони їх отримували від монарха, створювали умови для формування відносно замкненої спільноти, функціонування якої регулювалось окремими законами та соціальними нормами, встановленими нею та для неї ж правилами. Такі механізми хоч і зазнавали змін та коригувались відповідно до вимог часу, проте елітарна сутність цього соціального прошарку залишалася незмінною до самого падіння Російської імперії. Водночас взаємозв'язок дворян та центральної імперської влади був значною мірою співзалежним, адже як дворяни поклалися на добру волю того чи іншого монарха, так і на становище імперії безпосередньо впливало те, як виконували покладені на них обов'язки представники стану. Саме ж дворянство далеко не завжди мало той масштаб автономності приватного життя та незалежності в ухваленні рішень, як це іноді змальовується в масовій культурі.

Інституційними опорами, що забезпечували привілейоване становище дворян, були станові корпоративні органи та посади: губернські та повітові дворянські зібрання, почесне звання предводителя дворянства та дворянські опіки, що є об'єктом нашого дослідження. Від самого початку вони створювались імперією як допоміжні інституції, до складу яких входили віддані їй особи, які б допомагали регулювати процеси на місцевому рівні, відповідали б за імплементацію волі уряду та монарха. За це вони, своєю чергою, ставали б у нагоді й самому дворянському стану — для захисту власних інтересів, формування та передачі пропозицій, забезпечення економічних благ, прав та привілеїв тощо.

Дворянські опіки за своїм функціональним наповненням були інституціями подвійної сутності. З одного боку, це були видозмінені органи опіки та піклування, які продовжували традиції подібних установ, що існували на території українських земель у складі різних державних утворень у попередні часи. Також із цієї ж

соціальної позиції вони виступали ще одними виконавчими органами масштабнішої системи опіки та піклування, що існувала в Російській імперії та передбачала дбання про широке коло вразливих категорій населення. З іншої ж перспективи, вони були становими органами, що сприяли підсиленню автономності дворянського стану серед інших соціальних верств населення імперії та своєю діяльністю виконували державне замовлення з надання допомоги в регулюванні сталості та непорушності дворянського стану, контролю над ним. Таке поєднання соціального, виконавчого та контролюючого, а, подекуди, і карального характеру діяльності дворянських опік і є у фокусі розгляду даного дисертаційного дослідження.

Дослідження дворянських опік Волинської губернії дає змогу не лише прослідкувати історію їхнього створення та покладеного на них функціонального навантаження, організаційних змін, але й досягнути дотичні сфери соціальної історії цих територій. Адже традиційно дворянські опіки сприймаються в історіографії як органи захисту сиріт та вдів дворян. Проте як вони, так і їхня діяльність якісно відрізнялися від тих норм та організаційних форм соціального захисту малолітніх, що існували до їх створення та існуватимуть опісля їх зникнення. А функції, що ними були наділені дворянські опіки, були значно ширшими за догляд за сиротами та надання допомоги та захисту вдовам. Зокрема, до їхніх повноважень входило також і встановлення адміністрації над маєтками боржників та примушення останніх до відшкодування їхніх заборгованостей як приватним особам, так і державним установам, нагляд за етосом стану, сприяння наповненню імперської казни тощо. Отже, дворянські опіки надавали й певні послуги з контролю над дворянським станом для забезпечення соціальної та пов'язаної із цим економічної сталості імперії, а отже їх вивчення на основі архівних джерел може бути корисним і у сфері дослідження відносин між центральною владою імперії та привілейованим станом на конкретно взятій території губернії, у даному випадку — Волині, та, безумовно, дозволить оживити історію привілейованого стану крізь призму діяльності окремої інституції.

У даному дисертаційному дослідженні значна увага приділятиметься також оцінці якості діяльності даних станових органів на території Волинської губернії. Окремо фокус буде спрямований на дослідження ментальних та етичних складових у житті привілейованого стану губернії та їх відображення в нормативних документах та архівних матеріалах, що безпосередньо пов'язані з теорією та практикою діяльності дворянських опік.

Також варто зауважити, що попри те, що дане дисертаційне дослідження спрямоване на вивчення діяльності дворянських опік Волинської губернії, проте, з високою ймовірністю ми можемо говорити і про ширші узагальнення та висновки про те, яким чином дані інституції функціонували на території всієї імперії. Це видається можливим зробити завдяки уніфікованості загальних правил та вимог, якими керувались опіки у своїй діяльності, а також проведеному частковому їх порівнянню з аналогічними органами опіки та піклування інших регіонів імперії, що підтвердило певну тотожність.

Актуальність теми дослідження зумовлюється політичною, економічною, соціальною, просвітницькою та культурною роллю дворян, яку вони протягом багатьох століть відігравали в житті Волинської губернії, а також необхідністю розширити наші уявлення про модель стосунків між елітою та центральною владою імперії, встановити реальне місце дворянства в тогочасній соціальній структурі. Дисертаційне дослідження створює можливість для доповнення загальної картини автономії дворянського стану всередині соціуму Російської імперії, зокрема, крізь призму розгляду структур, що регулювали їхні станові та матеріальні відносини та інтереси. Акцент саме на Волинській губернії дає можливість актуалізувати архівні матеріали та суттєво доповнити сучасні уявлення про діяльність даних станових корпоративних органів в одній з українських адміністративних одиниць Російської імперії, а також дослідити та зрозуміти локальний вимір питання, вивести дану проблематику в ширший науковий контекст — виявлення форм взаємозалежності

влади й еліти, розподілу повноважень центру та провінцій, відкрити справжню суть центральної імперської влади.

Загалом вивчення дворянських опік відкриває можливості для дослідження відразу чотирьох важливих сфер життя тогочасного соціуму:

- опікунства як соціального явища;
- соціально-економічного становища дворян;
- етично-моральної складової життя привілейованого стану імперії;
- імперського бюрократичного апарату (опік як його частини).

І хоча на сьогодні існує чималий науковий доробок із соціальної та політичної історії дворянства, однак праці, присвячені механізмам реалізації ними своїх привілеїв та зворотного процесу обмеження дворян із боку імперії, не є численними. Особливо брак уваги дослідників помітний у проблематиці дворянських опік, що радше сприймалися як один із органів опіки та піклування, ніж потенційне джерело вивчення соціально-історичних питань. Комплексні ж дослідження, що стосувались би діяльності даних станових інституцій на території Волинської губернії, загалом відсутні. Дана дисертаційна робота допоможе розширити вітчизняну історіографію з даного питання, що є важливим із погляду уникнення використання російського наукового доробку як інтелектуального продукту країни-агресора.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами: дисертацію виконано в межах науково-дослідної теми кафедри давньої та нової історії України, історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Людина українського середньовіччя та модерної доби»; номер теми 16БФ046–01.

Метою роботи є збір та аналіз історіографічної бази та архівних матеріалів із зазначеної тематики та висвітлення на їхній основі закономірностей та особливостей функціонування дворянських опік на території Волинської губернії. Опосередкованою метою дослідження є встановлення особливостей відносин між

центральною виконавчою владою та дворянським станом крізь призму діяльності даного станового корпоративного органу в одній із частин імперії.

Відповідно до мети визначено ряд наукових завдань даної дисертаційної роботи. До них відносимо:

- вивчення та систематизація наявної історіографічної та джерельної баз із тематики створення та функціонування дворянських опік на території Волинської губернії;
- окреслення місця дворянських опік Волинської губернії як серед органів опіки та піклування імперії, так і інших станових органів дворянства (дворянських зібрань та посади предводителя дворянства), з окресленням особливостей їх характеру;
- дослідження історії опікунської справи на українських теренах до створення дворянських опік як нововведень Російської імперії, з виокремленням подібних рис та відмінностей від вже існуючих всестанових аналогів;
- опис кола повноважень опік згідно з «Установами для управління губерніями Всеросійської імперії» та реалій їх функціонування на території Волинської губернії;
- встановлення портретів зразкового та реального опікуна за опублікованими нормативними актами та вперше актуалізованими архівними матеріалами Державного архіву Житомирської області;
- дослідження рівня виконання дворянськими опіками Волинської губернії сподівань, що поклалися на них законодавцями імперії: у сфері долучення дворян до опікунства як вияву станової солідарності та ефективної діяльності самих інституцій;
- опис функціонування дворянських опік як інструментів опосередкованого контролю за економічною стабільністю дворянського стану;
- визначення перспектив подальшого опрацювання теми та оцінки інформаційного потенціалу її джерельної бази.

Об'єктом дослідження є дворянські опіки Волинської губернії, як частина більшого бюрократичного апарату Російської імперії та водночас як частина станових корпоративних інституцій дворянства у зазначеній частині імперії.

Предметом дослідження виступає відразу кілька аспектів діяльності дворянських опік Волинської губернії: процес їх створення; особливості функціонування та станового характеру; питання виправдання покладених на них очікувань; роль опік та їх значення в системі державної влади та соціального життя. Окремо досліджуються відносини між дворянським станом та імперською центральною владою в розрізі діяльності та трансформації обраного станового органу та на прикладі окремо взятої української губернії.

Хронологічні рамки визначаються датуванням досліджуваних архівних матеріалів Державного архіву Житомирської області — 1819—1871 роки. Водночас у дисертації згадуються і нормативно-правові акти, що запровадили основи функціонування дворянських опік у Російській імперії загалом та на території Волинської губернії зокрема, та стосуються періоду від 1775 року.

В окремих розділах дисертаційного дослідження наявні відсилки до раніших історичних періодів — Русі, Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Гетьманщини. Це зроблено з метою порівняння нормативної бази, що заклала основу функціонування дворянських опік, та тих законодавчих практик у сфері опіки й піклування, що існували на території українських земель у попередні історичні періоди.

Географічні рамки визначені межами Волинської губернії, що безпосередньо пов'язано з географією масиву досліджуваних архівних матеріалів Державного архіву Житомирської області, а саме: згадки та справи Житомирської, Овруцької, Бердичівської, Сквирської, Радомишльської, Новоград-Волинської, Дубенської та інших дворянських опік. Проте під час проведення дослідження залучались і ті актові джерела та історіографічні матеріали, що стосуються інших частин Російської імперії. Це було необхідним для проведення компаративного аналізу та більш комплексного

бачення дворянських опік Волині як частини загального бюрократичного та корпоративного станового апарату імперії.

Методи дослідження: під час підготовки дисертаційної роботи використовувалися методи аналізу, синтезу, узагальнення, порівняння та класифікації як складові частини загальнонаукового системного підходу до вивчення соціально-інституційних структур. Вони ж послугували основою для висвітлення історіографічної частини дисертаційного дослідження та характеристики джерельної бази. Частинами процесу вивчення об'єкта дослідження стали також методи об'єктивності, проблемно-хронологічний, історико-порівняльний, проблемно-цільовий, історико-системний, історико-генетичний, діахронний (метод періодизації) та структурно-функціональний методи. Вони застосовувалися під час дослідження сутнісної сторони діяльності опік, у визначенні функцій та соціальної ролі, що ними виконувались. Системний підхід сприяв усесторонньому вивченню об'єкта дослідження, співвіднесенню теоретичних основ та практичних реалій діяльності дворянських опік. Ретроспективний та порівняльний методи допомогли зіставити дворянські опіки з іншими соціальними органами опіки та піклування в їх хронологічному та географічному вимірах.

Комплексне та усестороннє застосування вищезазначених методів дозволило виокремити особливості діяльності дворянських опік Волинської губернії як станових корпоративних органів, а також визначити закономірності та окремі важливі характеристики їх функціонування, уможливило поєднання та зіставлення інформації, що акумульована в наявному історіографічного доробку із цієї тематики та тої, що була отримана з актуалізованих у процесі дослідження архівних джерел.

Наукова новизна роботи визначається наступним:

- систематизовано та висвітлено історіографічний доробок з історії дворянських опік, а також здійснено опис архівних та актових джерел, що забезпечують повноцінне та всебічне вивчення обраного об'єкта дослідження;

- актуалізовано значний пласт архівних матеріалів з історії діяльності дворянських опік Волинської губернії, що зберігаються в Державному архіві Житомирської області;
- робота є однією з перших в українській історіографії, де цілісно досліджується проблема складу, повноважень, структури та сутнісних характеристик дворянських опік з урахуванням соціального стану осіб, що підпадали під їх юрисдикцію;
- відтворено хронологію змін опікунського законодавства на українських землях від часів «Руської правди» до «Установ для управління губерніями Всеросійської імперії» з акцентом на порівнянні сутнісного характеру опікунської справи за різних історичних періодів, що відображена в даних законодавчих кодифікаціях;
- уперше було з'ясоване місце дворянських опік Волинської губернії в системі виконавчих органів Російської імперії та окреслено особливості їх функціонування як локальних станових корпоративних органів;
- визначено межі понять самоврядності та корпоративності, як характеристик дворянської опіки, зокрема за допомогою їх порівняння з іншими становими органами: дворянським зібранням та посадою предводителя дворянства;
- здійснено порівняльний аналіз очікувань та реалій функціонування дворянських опік Волинської губернії;
- уперше на основі вивчення нормативно-правових актів та актуалізованих матеріалів Державного архіву Житомирської області сконструйовані портрети зразкового та реального опікуна в теорії та практиці дворянських опік;
- на матеріалах Волинської губернії досліджено рівень виправдання опіками покладених на них зобов'язань та очікувань, як стосовно долучення дворян до корпоративної солідарності, так і стосовно ефективної діяльності самих станових органів;

- у дисертаційному дослідженні на основі вивчення дворянських опік Волині було здійснено спробу окреслити додаткові особливості взаємовідносин між імперською центральною владою та місцевим дворянством у сфері встановлення опосередкованого контролю над привілейованим станом, його економічним життям та моральними якостями;
- визначено перспективи подальшого дослідження теми та інформаційний потенціал її джерельної бази.

Під час дослідження теми на прикладі Волинської губернії було встановлено: правові норми, що регулювали діяльність дворянських опік, призводили до підпорядкування даного виконавчого органу прагматичним потребам держави. Показово добродійна, соціально зорієнтована роль догляду за сиротами та удовами дворян поєднувалась із контрольними та навіть каральними повноваженнями, що були надані дворянським опікам у сфері пильнування за відшкодуванням боргів та накладанням адміністративного нагляду на маєтки окремих поміщиків. Це підкреслює гібридний характер даної інституції, що діяла в інтересах дворянського стану, а з іншого боку — виконувала наказ імперської центральної влади у сфері стеження за ним же, контролю за економічним та соціальним становищем еліти, від яких опосередковано залежала й стабільність самої монархії. Однак саму діяльність дворянських опік Волинської губернії не можна назвати високоефективною, що було безпосередньо пов'язано із загальною складністю структури бюрократичного апарату Російської імперії, з прорахунками членів самої опіки та небажанням місцевих дворян виконувати обов'язки опікунів та адміністраторів.

Особистий внесок здобувачки полягає як у постановці самої наукової проблеми, так і в самостійному її розв'язанні. Наукова розробка проблеми та результати, що були отримані в результаті дисертаційного дослідження, були здобуті авторкою самостійно. Для вирішення дослідницьких завдань був залучений значний пласт раніше не актуалізованих архівних матеріалів. Апробація результатів наукової

роботи у вигляді доповідей на конференціях та публікацій за темою дисертаційного дослідження у фахових виданнях виконана авторкою одноосібно.

Практичне значення одержаних результатів полягає в накопиченні фактологічного та аналітичного матеріалу, що сприятиме збагаченню української історіографії з проблематики функціонування станових корпоративних органів дворянства, соціальної та політичної історії українських губерній у складі Російської імперії, поглиблення розуміння особливих стосунків між владою та елітою тогочасного суспільства. Дана робота заповнить вакуум досліджень та надасть можливість українським дослідникам надалі працювати над цією та спорідненими темами без звернення до історіографії країни-агресора. Результати дисертаційного дослідження можуть використовуватися для вивчення соціальної, політичної, економічної, гендерної історії українських земель у складі Російської імперії, елітології тощо, для підготовки статей, монографій, підручників, підготовки навчальних матеріалів, текстів лекцій, семінарських занять з аналогічної чи схожої тематики. Результати дослідження можна також використовувати в суміжних галузях, зокрема у сфері спеціальних історичних дисциплін, музеєзнавства, краєзнавства тощо.

Апробація результатів дисертаційного дослідження відбувалась шляхом участі в конференціях та публікації статей у фахових виданнях з історії. Тези: «Діяльність Житомирської дворянської опіки: між “колективною відповідальністю” та прагматичною реальністю» (Шевченківське літо — 2022); «Виконавчий характер діяльності дворянських опік Російської імперії (на архівних матеріалах Волинської губернії)» (XIX Міжнародна конференція студентів, аспірантів, молодих вчених); «Дворянські опіки як станові контролюючі органи Російської імперії» (74-та Міжнародна конференція «Каразінські читання»); «Ідеальний опікун в теорії та практиці дворянських опік (на матеріалах Державного архіву Житомирської області)» (75-та Міжнародна конференція «Каразінські читання»); «Діяльність дворянських опік Волинської губернії: межі контролю та ефективності» (76-та Міжнародна конференція «Каразінські читання»). Статті: «Дворянські опіки в системі державних

органів Російської імперії (на матеріалах Державного архіву Житомирської області)» (Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, 2020 рік); «Дворянські опіки Російської імперії: історіографія та актові джерела вивчення» (Вісник КНУ. Історичні науки, 2021 рік); «Образ зразкового опікуна та дворянина у практиках дворянських опік (на матеріалах Державного архіву Житомирської області)» (Вісник КНУ. Історичні науки, 2022 рік); «Дворянські опіки Волинської губернії: реалії колективної солідарності та практичної діяльності» (Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки, 2023 рік).

Структура роботи відповідає меті та завданням дисертації і складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки теми

Попри тривале існування та широке коло компетенцій, що ними були наділені дворянські опіки, їх особливе місце у бюрократичному апараті та серед станових корпоративних органів дворянства, а також значні кількісні показники діяльності (у 1885 році кількість маєтків, що знаходились у відомі дворянських опік всієї імперії, досягла 15 670 одиниць, а в 1895 році їх вже було 16 429)¹, комплексні дослідження, які б мали своїм основним об'єктом вивчення саме ці станові органи, є швидше виключенням в українській історичній науці, що робить історіографію за даною темою доволі обмеженою. Дослідження, що комплексно розглядали б дворянські опіки Волинської губернії як основний об'єкт вивчення, наразі відсутні.

Усі праці української історіографії, що так чи інакше торкаються теми діяльності дворянських опік, можна розділити на три умовні тематичні групи. Перша з них — це переважно історичні та історико-правові праці, що згадують опіки у контексті виконання ними своєї соціальної функції. Тут вони розглядаються як логічний етап розвитку законодавства у сфері опіки та піклування. До першого тематичного блоку відносимо праці Н. Рудого «Інститут опіки і піклування в Україні: історико-правове дослідження»², О. Малишева «Деякі особливості опіки й піклування над неповнолітніми в Україні за доби Російської імперії»³, Г. Корогод «Опікунські

1 Беккер С. Миф о русском дворянстве: дворянство и привилегии последнего периода императорской России. Москва, 2004. С. 228.

2 Рудий Н. Інститут опіки і піклування в Україні історико-правове дослідження: монографія. Львів, 2012. 216 с.

3 Малишев О.О. Деякі особливості опіки і піклування над неповнолітніми в Україні за доби Російської імперії. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2011. Вип. 1. С. 31—45.

установи і опікунське право в українських землях (XI — XIX ст.)»¹, О. Кравченка «Опіка над дітьми на українських землях у складі Російської імперії наприкінці XVIII — на початку XX ст.»².

Другий тематичний вектор — це монографії та статті, в яких опіки виступають одними зі станових корпоративних органів, поруч з іншими — дворянськими зібраннями та посадою предводителя дворянства. Даний блок досліджень репрезентовано працями О. Барвінок «Функціонування станових інституцій дворянства південно-західних губерній Російської імперії в кінці XIX — на початку XX ст.»³, С. Корфа «Дворянство та його станове управління за століття 1762—1855 рр.»⁴, І. Кочергіна «Катеринославське дворянство в умовах трансформації соціальних відносин (друга пол. XIX — поч. XX ст.)»⁵.

Варто зауважити, що праці, які ми умовно зараховуємо до першої та другої тематичних груп у сфері дослідження дворянських опік, мають одну негативну тенденцію — нівелювання сутнісного характеру даної інституції, її відмінностей від інших станових органів на користь пошуку спільного, універсального. Таким чином, потенціал дослідження дворянської опіки дещо знецінюється на фоні більш досліджених тем дворянських зібрань та посади предводителя дворянства.

Третій, наблизений до теми нашого дослідження вектор, передбачає сприйняття дворянських опік як повноцінного, самостійного об'єкта вивчення. Такими працями вважаємо роботи Ю. Константинової «Діяльність органів

1 Корогод Г.І. Опікунські установи і опікунське право в українських землях (XI — XIX ст.). *Сумська старовина*. 2016. № XLXIII. С. 50—58.

2 Кравченко О.В. Опіка над дітьми на українських землях у складі Російської імперії наприкінці XVIII — на початку XX ст.: дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних. ХНУ ім. В.Н. Каразіна, Харків, 2019. 690 с.

3 Барвінок О. Функціонування станових інституцій дворянства південно-західних губерній Російської імперії в кінці XIX — на початку XX ст. *Київські історичні студії*. 2016. Вип. 2 (3). С. 125—132.

4 Корф С. *Дворянство и его сословное управление за столетие 1762—1855*. Санкт-Петербург, 1903. 720 с.

5 Кочергін І. Катеринославське дворянство в умовах трансформації соціальних відносин (друга половина XIX — поч. XX ст.): дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Дніпро, 2016. 449 с.

дворянської опіки у другій половині XIX — на поч. XX ст. (за матеріалами державного архіву Херсонської області)»¹, Н. Гончарової «“Повне зібрання законів Російської імперії” як джерело дослідження дворянських опік Півдня України»², В. Шандри «Дворянська опіка та її соціальні практики під час модернізаційних реформ (друга половина XIX — початок XX ст.)»³. Мусимо констатувати, що досліджень з даної проблематики вкрай мало в українській історіографії.

Пропонуємо розглянути згадані дослідження з історії дворянських опік детальніше, і розпочнемо з першої групи та монографії історика права Н. Рудого «Інститут опіки і піклування в Україні: історико-правове дослідження». Увага автора сфокусована на дослідженні проблеми формування законодавства у сфері опіки та піклування на українських землях від найдавніших часів до 1939 р. Період, що є нашою сферою зацікавлень, висвітлено в третьому розділі, який має назву «Розвиток та формування інституту опіки і піклування на українських землях у складі Російської та Австрійської (Австро-Угорської) імперій (XVIII — поч. XX ст.)». У даній праці Н. Рудий не виділяє той чи інший вид опіки, чи піклування окремо, а розглядає їх цілісно, взявши за основу висвітлення теми хронологію розвитку явища опікунства як такого. Це дає змогу бачити еволюцію державної політики у сфері соціального захисту приватних інтересів сиріт за різних історичних періодів. Проте, це значною мірою нівелює становий підхід до розподілу спадку та виховання сиріт, що, безумовно, існував у Російській імперії. Цінними аспектами в зазначеній монографії є висвітлення відмінностей, що існували в опікунській законодавчій традиції Чернігівської та Полтавської губерній, а також висновок автора про вдале поєднання

1 Константинова Ю. Діяльність органів дворянської опіки у другій половині XIX — на початку XX ст. (за матеріалами державного архіву Херсонської області). *Історичні і політологічні дослідження. Науковий журнал*. 2010. Вип. 1-2. С.105-111

2 Гончарова Н. Повне зібрання законів Російської імперії як джерело дослідження дворянських опік Півдня України. *Гуманітарний журнал*. 2014. Вип. 3-4. С. 29—35.

3 Шандра В. Дворянська опіка та її соціальні практики під час модернізаційних реформ (друга половина XIX — початок XX ст.). *Проблеми історії України XIX — початку XX ст.: Зб. наук. пр.* Київ, 2020. Вип. 30. С. 86—109.

старих українських норм інститутів опіки та піклування з новими — імперськими, що їх доповнювали, розширювали, забезпечуючи регулювання більш розгалуженого кола соціальних відносин.

Ще однією працею, де представлені питання опікунської справи в історичному розрізі, є дисертація О. Кравченко «Опіка над дітьми на українських землях у складі Російської імперії наприкінці XVIII — на початку XX ст.». У роботі комплексно досліджено історію розвитку різних форм опіки, що існували в українських губерніях, а саме: приватної, державної, церковної та громадської. Авторка зачіпає низку важливих питань, що стосувалися процесів виникнення та еволюції різноманітних форм опіки. Зокрема йдеться про діяльність місцевих опікунств, товариств опіки над неповнолітніми сиротами, виправних закладів для дітей-правопорушників тощо. Також авторка проводить цінні паралелі між тогочасними європейськими та українськими практиками діяльності добродійних та опікунських установ. Звісно, що дворянські опіки в даній дисертації не виступали основним фокусом та згадуються поміж інших інституцій та установ. У цьому разі є саме можливість провести паралелі між практиками опіки над різними соціальними станами, що надає додаткову можливість чіткіше зрозуміти особливий характер та призначення дворянських опік у порівнянні з аналогічними всестановими інституціями опіки та піклування.

Третьою працею першої тематичної групи є стаття О. Малишева «Деякі особливості опіки й піклування над неповнолітніми в Україні за доби Російської імперії». Основну увагу автор приділяє місцю опіки та піклування над неповнолітніми в загальній системі права, а також дає загальну характеристику інститутів опіки та піклування над неповнолітніми, акцентуючи на їх станових відмінностях та питаннях підвідомчих справ. В основу статті були покладені відповідні законодавчі акти та архівні матеріали міських сирітських судів. О. Малишев влучно відзначає, що інститути опіки та піклування були дотичними до багатьох засадничих категорій суспільного життя — приватної власності, сім'ї, родини, держави тощо, та несли помітний відбиток духу своєї епохи. Отже, розглядаючи правове поле імперії,

дослідник, що займається вивченням інституцій опіки та піклування, цілком може висувати й гіпотези, що будуть стосуватися сфери соціальної історії.

Останньою розглянутою нами працею першого блоку буде стаття Г. Корогод «Опікунські установи і опікунське право в українських землях (XI — XIX ст.)». У ній у загальних рисах описується інституційна складова даного питання, а основна увага зосереджується на описі етапів створення, еволюції та повноважень, якими були наділені окремі органи опіки та піклування, що існували на українських землях у різні століття. Поняття опіки в статті розглядається в найширшому його тлумаченні і стосується не лише малолітніх та вдів, а всіх, хто перебував під соціальним захистом держави: старі, хворі, люди з інвалідністю тощо. Подібно до зазначеної нами праці Н. Рудого, авторка звертає увагу на відмінності в правовому регулюванні спадкових та опікунських справ у Чернігівській та Полтавській губерніях та підкреслює їх наближеність до норм Литовських статутів. Частина статті, що присвячена саме дворянським опікам, описує історію створення, повноваження, що ними були наділена опіка та опікуни, а також деталі процедури переходу рухомого та нерухомого майна під управління останніх.

Огляд другої групи історичних досліджень, які стосуються проблематики опіки поряд з іншими становими корпоративними органами, розпочнемо зі статті О. Барвінок «Функціонування станових інституцій дворянства південно-західних губерній Російської імперії в кінці XIX — на початку XX ст.». У ній окреслено коло питань, що стосуються функціонування дворянських виконавчих органів після січневого повстання 1863—1864 рр. Цінною є думка авторки щодо непорушності статусу опіки в часи, коли загальні станові привілеї дворян опинилися в неоднозначному становищі у зв'язку з трансформацією політико-правової реальності Російської імперії на рубежі XIX — поч. XX ст. Також О. Барвінок зазначає, що кількість останніх на початку XX ст. все ж скоротилась унаслідок незадовільної якості виконання ними своїх обов'язків. Дане зауваження авторки дає можливість говорити про те, що дворянська опіка самим своїм первісним характером була відмінна від тих

станових корпоративних органів, що забезпечували автономність стану та зазнавали змін у відповідності до характеру внутрішньої політики монархів.

Іншою працею, яку ми пропонуємо для огляду в даній тематичній групі, є дисертація І. Кочергіна «Катеринославське дворянство в умовах трансформації соціальних відносин (друга половина XIX — початок XX ст.)», у якій описано цілий спектр питань, що стосуються історії та становища дворянства Катеринославщини в означений період. Попри географічну рамку, що встановлена в самій назві праці, її зміст стосується не лише локальної, регіональної, але й ширшої, узагальненої інформації щодо становища та змін у діяльності станових органів дворян, трансформаційних процесів у середовищі дворянської корпорації в пореформений період. На думку автора дворянські опіки ставали тими інституціями, що допомагали попередити занепад дворянських маєтків за допомогою застосування адміністративно-господарських важелів.

У праці С. Корфа «Дворянство та його станове управління за століття 1762—1855 рр.», що була надрукована в 1906 р., комплексно розглядається становлення та еволюція різних станових органів дворянського стану. Серед них і дворянські опіки, яким присвячена відносно незначна частина другого розділу. У ньому дана інституція розглядається в розрізі її становлення та притаманних їй основних виконавчих функцій. Автор відображає дискусії щодо потреби створення дворянських опік як окремих виконавчих органів в імперії, повноваження, якими вони були наділені, посадовий склад, значення постаті предводителя дворянства в їхній діяльності. Цінним є зауваження С. Корфа щодо причин запровадження деяких положень, що регулювали діяльність опік над малолітніми, у контексті самого устрою дворянського життя та його морально-етичних законів.

Як було зазначено нами на початку, праці третьої виділеної нами групи досліджень вирізняються тим, що мають своїми об'єктами суто дворянські опіки. Статтею, що віднесена нами до даної групи, є «Діяльність органів дворянської опіки у другій половині XIX — на початку XX ст. (за матеріалами державного архіву

Херсонської області)» Ю. Константинової. Основну увагу авторка спрямовує на висвітлення діяльності органів дворянської опіки на основі документів, що зберігаються в Державному архіві Херсонської області. Окрім детально описаних операційних моментів встановлення опіки, цінними є й паралелі, що їх авторка проводить між очікуваннями, що були закладені в законодавчих постановах, та реальним станом справ. Зокрема йдеться про успадкування не лише майна, але й боргів покійного дворянина, про причини скарг тих, хто перебував під опікою, на свого опікуна, відображення процесу зубожіння дворянства. Ю. Константинова відзначає, що саме дворянські опіки були тими органами, які в складних пореформених умовах узяли на себе обов'язки зі збереження станових привілеїв тих осіб, що опинились у скрутному майновому становищі.

Джерелознавчою за своєю суттю працею, що теж віднесена до третього історіографічного блоку, є стаття Н. Гончарової «“Повне зібрання законів Російської імперії” як джерело дослідження дворянських опік Півдня України». Основний інтерес для авторки становить законодавча база, що була створена для регулювання діяльності дворянських опік, а також специфіка функціонування дворянських опік у південноукраїнських губерніях. Вартим уваги є зауваження авторки про те, що канцелярія дворянських опік мала утримуватися коштом самих дворян, маєтки яких знаходились у місцевості, що перебувала під юрисдикцією даної опіки. Збір грошей для збільшення утримання канцелярії дворянської опіки мав проводитися на розсуд відповідного дворянського зібрання, так само як і збір на утримання канцелярії самих депутатських зборів та предводителя. Це дає дослідникам специфічний маркер для розуміння сутнісного характеру дворянських опік як інституцій, створених саме для забезпечення майнових та станових інтересів дворянства. Дослідження саме «Повного зібрання законів Російської імперії» дає змогу побачити ті законодавчі доповнення, які вносились як необхідні умови для коректного функціонування опік, а, отже, дає можливість розглядати дані дворянські корпоративні органи в історичній динаміці. Водночас у висновках авторка влучно зазначає, що при роботі із зібранням

обов'язково треба враховувати його особливість як джерела, а саме те, що внаслідок невизначеності поняття «закон» до «Повного зібрання законів Російської імперії» внесено значну кількість нормативних актів, які за своєю природою мали різну значущість і не завжди були реалізованими на практиці.

Останньою статтею третього блоку є праця В. Шандри «Дворянська опіка та її соціальні практики під час модернізаційних реформ (друга половина XIX — початок XX ст.)». Науковиця зосереджується на характері діяльності дворянських опік, підкреслюючи, що ця інституція, хоча й була наділена деякими рисами станового корпоративного органу, проте виконувала також і контрольні функції. Основною метою створення дворянських опік дослідниця вбачає виховання сиріт дворян у межах корпоративного етосу стану із залученням до опікунства представників даного соціального прошарку. Цінною в цьому дослідженні є думка про причини активізації діяльності дворянських опік у другій половині XIX — на початку XX ст. Їх авторка пов'язує з переходом імперії до ринкових відносин. На думку В. Шандри тоді дворяни використовували опіки для збереження своїх станових майнових привілеїв, а держава — для стягнення так званих «недоїмок». Зокрема вона наголошує, що накладення дворянськими опіками адміністрації на маєтності шляхти використовувалося, у тому числі, і як засіб примусу до співпраці з владою.

Певною мірою до питання системи опікунства на українських землях зверталися науковці, які досліджували загальні системи опіки над сиротами, а саме Ю. Сербалюк «Соціальна опіка в правобережній Україні (1860-ті — 1914 рр.): історичний аспект»¹, В. Фомін «Теорія і практика організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні (кінець XVIII — початок XX століття)»², Ф. Ступак «Благодійна та

1 Сербалюк Ю. Соціальна опіка в Правобережній Україні (1860-ті — 1914 рр.): історичний аспект: монографія. Кам'янець-Подільський, 2015. 220 с.

2 Фомін В. Теорія і практика організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні (кінець XVIII — початок XX століття) : автореф. дис. ... докт. пед. наук : 13.00.01. Харків, 2019. 40 с.

суспільна опіка в Україні (кінець XVIII — початок XX ст.)»¹, І. Верховцева «Соціальний патронат в українському селі (друга половина XIX — поч. XX ст.)»². У цих працях дворянські опіки не були предметом спеціального дослідження, проте вони є цінними як дослідження еволюції соціальної практики опікунства на українських землях у різні періоди, а також є корисними завдяки можливості їх застосування для порівняльного аналізу, виокремлення тих характерних рис дворянських опік, що відрізняють їх як станові корпоративні органи на противагу всестановим інституціям опіки та піклування, що існували як до, так і паралельно з ними.

Отже, комплексне дослідження дворянських опік як окремого повноцінного об'єкта вивчення не є поширеною історіографічною практикою. Праці, що стосуються їх діяльності умовно можна поділити на три групи. Перша з них розглядає дворянські опіки як інституції, що мали своїм основним обов'язком соціальну функцію опіки над сиротами та, видозмінивши її, продовжили правову традицію минулих століть. Друга історіографічна група ставить опіки в один ряд з іншими становими корпоративними дворянськими органами, оцінюючи їх, як такі, що мали забезпечувати майнові та станові інтереси дворян. Нарешті, третій вектор досліджень розглядає їх як самостійний об'єкт вивчення, водночас саме в цій групі помітним є зосередження на локальності, тобто на вивченні окремих територіальних опік, або ж акцентування уваги на тих чи інших сферах їх функціонування на противагу комплексності, вивчення дворянських опік як явища соціальної історії.

Корисними для дослідження дворянських опік, а саме для проведення порівняльного аналізу з метою виокремлення особливого статусу опік у порівнянні з

1 Ступак Ф.Я. Благодійність та суспільна опіка в Україні (кінець XVIII — початок XX ст.). *Сіверянський літопис*. 2011. Вип. 3. С. 111—113.

2 Верховцева І.Г. Соціальний патронат в українському селі (друга половина XIX — поч. XX століття). *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. Серія «Історичні науки»*. 2016. Вип. 34. С. 29—30.

аналогічними всестановими інституціями, є наукові праці, що присвячені історії розвитку опіки та піклування на українських землях загалом.

1.2. Джерельна база дослідження

Обмежені можливості наявної історіографії з історії діяльності дворянських опік змушують зосереджувати особливу увагу на вивченні джерел, що стосуються утворення та основних аспектів функціонування цих станових органів. Дані джерела в дисертаційній роботі представлені опублікованими та неопублікованими (архівними) актовими матеріалами.

Їх використання забезпечує можливість порівняння діяльності дворянських опік де-факто та де-юре, тобто, визначити зразковий, очікуваний з погляду держави характер цих станових органів, а також реалії виконання ними своїх обов'язків. Залучення нормативно-правових документів прямої дії, націлених на вирішення не теоретичних, а практичних завдань, а також збережених в архівах справ, дозволяє всебічно розглянути повсякдення опік та ті виклики, з якими вони стикались у своїй діяльності.

Хронологічно першим джерелом, що змальовує для нас первинну картину утворення даних інституцій є «Установи для управління губерніями Всеросійської імперії»¹ 1775 року, в якому було закладено умови створення опік та окреслено основні правила та механізми їх функціонування. У даному документі чітко зазначені умови передання певної справи до відома дворянської опіки, правила призначення опікуна та вимоги, що до нього висувались, процедури опису маєтку, механізми контролю та звітності щодо діяльності як опікуна, так і чиновників дворянської опіки. Саме це джерело є для нас базовим при розгляді не лише питань запровадження, але й еволюції опік від початкових очікувань до реалізації встановлених інструкцій на практиці.

1 Учреждения для управления губерний Всероссийской империи. Москва, 1775. 229 с.

При цьому варто зазначити, що норми викладені в «Установах для управління губерніями Всеросійської імперії» не відразу були імплементовані на території українських земель. Так, у проєкті даного документа зазначалося, що згадувані в ньому норми не діятимуть у Балтії, Україні та Сибіру, проте у фінальній версії документа примітка була прибрана. Хоча в перші сім років після прийняття «Установ» у зазначених вище регіонах імперії вони все ж не набули юридичної чинності. І лише в 1782 році був виданий спеціальний, окремий акт про їх застосування на території українських губерній¹. Інтенсивне ж впровадження опік російського зразка тут розпочалось ще пізніше — з 1817 року. Тоді були прописані детальні правила, обряд та процедура їх застосування на територіях, що були приєднані від Речі Посполитої, хоча на той час опіки у своїй діяльності мали керуватися нормами, викладеними в Литовських статутах. І лише з 1822 року набула чинності зміна, згідно з якою вони мали керуватись не традиційним місцевим законодавством, а саме імперськими законами².

Але й після 1822 року, попри постійне прагнення російських законодавців уніфікувати правове поле, у тому числі й у сфері опікунства, не відбулось швидкої та автоматичної імплементації імперських законів на території всіх українських губерній. Так в архівних матеріалах знаходимо документи, в яких дворяни в обґрунтуванні своїх звернень до дворянської опіки, посилаються саме на Литовські статuti, наприклад, у листі від 1838 році, де йдеться про розподіл успадкованого майна за посередництва дворянської опіки³.

Також окремі норми, що відповідали традиціям Литовських статутів, тривалий час залишалися дійсними у юридичній практиці Чернігівської та Полтавської губерній. Наприклад, тут зберігалось правило першочергового покликання родичів до

1 Гарашук Т. Становлення та діяльність Волинського дворянського депутатського зібрання: діловодний аспект (кін. XVIII — поч. XX ст.). *Студії з архівної справи та документознавства*. Київ, 2015. Т. 22-23. С. 59—67.

2 Шандра В. Дворянська опіка... С. 88.

3 Державний архів Житомирської області (далі — ДАЖО). Ф. 4. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 38.

опікунства. У той час, як у російському законодавстві таким приматом у призначенні володіли лише батьки малолітніх, надалі ж обов'язки опікуна, навіть в разі наявності живих та правоздатних родичів, могли бути передані й сторонній особі, яка не мала кровної спорідненості. Відмінним було й те, що у вищезазначених двох губерніях опікуном могла стати особа, яка була зазначена в тестаменті покійного дворянина, навіть якщо вона не мала достатньої кількості власного майна (що за «Установами для управління губерніями Всеросійської імперії» було б необхідною умовою для призначення опікуна дворянською опікою). Очевидно, що у цьому разі важливішими вбачалися виховання та освіта, що їх міг дати опікун, наближеність його до родини. Також певні локальні відмінності полягали й у сфері майнових правовідносин у разі призначення опікуном батька чи матері сиріт¹.

Подібна ситуація десинхронізації законодавства у сфері опіки та піклування тривала на території двох зазначених губерній до 1842 року. Тоді вийшла постанова Державної ради Російської імперії, згідно з якою норми Литовського статуту були включені до «Зводу законів Російської імперії» й надалі мали застосовуватись як місцеві закони Чернігівської та Полтавської губерній. Проте чіткі межі та правила їх включення та застосування не були детально прописані, тому для уникнення колізій, пов'язаних із цим, було додатково встановлено, що під час виникнення спірних питань зміни мали вноситись саме до Литовського статуту в бік його коригування до «Зводу законів Російської імперії»².

Таким чином, процес імплементації законодавства, що стосувалося впровадження дворянських опік на території українських губерній, не був швидким та одночасним. Основна причина затримки полягала у відмінності юридичної традиції та правового поля новостворених українських губерній від тих, що існували на російських територіях. Водночас у Волинській губернії ці процеси все ж відбулися швидше, ніж у Чернігівській та Полтавській, хоча в архівних матеріалах усе ж нерідко

1 Рудий Н. Інститут опіки й піклування... С. 96.

2 Малишев О. Деякі особливості опіки й піклування... С. 43.

зустрічаємо посилання на норми Литовських статутів, поруч з аналогічними зверненнями до норм до «Зводу законів Російської імперії».

Хронологічно наступним законодавчим джерелом Російської імперії, в якому теж знаходимо згадки про дворянські опіки, є так звана «Жалувана грамота дворянству»¹ 1785 року. Опікам у ній присвячується лише три статті: 59-та, 60-та та 61-ша. За своєю суттю вони дублюють положення «Установ для управління губерніями Всеросійської імперії», а саме звертаються до утворення опік при повітових судах та їх обов'язків дбати про справи сиріт та вдів дворян. Проте, цікавою в цьому разі є не внутрішня суть вміщених згадок, адже вони не додавали нічого унікального чи нового, а зовнішня — їх розміщення в законодавчому акті, який завершив процес оформлення дворянства як привілейованого стану імперії. Це дає нам можливість розглядати дворянські опіки як один з інструментів цього процесу елітизації.

Основним же та водночас одним із найбільш інформативних нормативно-правових джерел є «Повне зібрання законів Російської імперії»². В самих архівних матеріалах, у різного роду скаргах, роз'ясненнях, наказах чи зверненнях ми часто стикаємось із посиланнями на ті чи інші розділи та статті, що в ньому опубліковані. Варто додати, що загалом норми, що стосувалися функціонування дворянських опік, не були чимось цілісним та непорушним, а навпаки багато в чому мали характер казуального права. Останнє є добре помітним унаслідок поступового введення тих чи інших додаткових норм, що мали регулювати конкретні ситуації у сфері накладання опіки, та знаходили своє відображення в «Зібранні». Нові правила та приписи виникали із цілком практичних потреб та мали поширюватися на аналогічні суперечки та неузгодженості.

1 Российское законодательство X-XX вв.: в 9 т. Т.5. Законодательство периода расцвета абсолютизма. М. 1987. С. 22-52

2 Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). URL: <http://resource.history.org.ua/item/0006092> (дата звернення: 12.01.2023).

«Повне зібрання законів Російської імперії» доводить, що законодавчі акти мають потужний інформаційний потенціал для дослідження тем, що стосуються дворянських станових органів, оскільки саме цими актами закладається юридична основа для подальшої реалізації державної політики у сферах, на які поширювалась їхня діяльність. Основна увага в «Зібранні» зосереджена на функціональному аспекті даних інституцій, а саме:

- процесі створення та подальшої видозміни опік;
- встановлені меж компетенцій та повноважень даних органів;
- врегулюванні порядку їх підпорядкування та підзвітності іншим виконавчим органам Російської імперії;
- визначенні прав та обов'язків опікунів;
- встановлені порядку управління майном та справами померлих дворян, що переходили в опікунський чи адміністративний нагляд тощо.

Безперечно, використовуючи вміщенні в «Повному зібранні Російської імперії» документальні матеріали слід враховувати те, що не всі вони за своїм характером та призначенням можуть бути віднесені до законів, а є різними за змістом та формою актами: указами, статутами, маніфестами, грамотами тощо. Деякі з них діяли не лише на загальнодержавному, але й місцевому рівнях. Такий характер зібрання подекуди ставить під сумнів можливість широких узагальнень або навпаки допомагає встановити вже зазначену раніше казуальність законодавства в опікунській справі. Окрім цього, зважаючи на характерну для самих дворянських опік недбалість у виконанні приписів, водночас не забуваючи про загальні проблеми співвідношення між ухваленим у законодавчій сфері та реалізованим на практиці, дослідник має обов'язково порівнювати розпорядчі документи із звітними, максимально залучаючи архівні джерела.

Перед тим, як перейти до підсумкової частини розділу, де ми детально опишемо основну джерельну базу, яка була використана для написання дисертаційного дослідження, маємо коротко звернути увагу на кілька законодавчих джерел, що

безпосередньо не пов'язані із самими дворянськими опіками. Вони мають значення з позиції можливостей для створення порівняльного концепту підходів як до інституцій, так і до самого процесу опіки та піклування, що існували на українських теренах протягом декількох століть та в складі різних державних утворень. Дане порівняння буде представлено в одному з наступних розділів та дозволить уточнити характер діяльності дворянських опік саме як станових корпоративних органів.

Отже, мова йде про такі пам'ятки законодавства як «Руська Правда»¹, Литовські статuti², «Права, за якими судиться малоросійський народ»³ та «Зібрання малоросійських прав»⁴. Усі зазначені кодифікації були створені в різні історичні періоди та належать різним державним утворенням, відповідають різному політичному устрою. Проте всі вони мали певні спільні риси, а також відмінності, що є цінним для аналізу питань спадковості та еволюційності процедури опікунства на українських землях.

Так, у «Руській Правді» вперше було юридично закріплено окремі принципи встановлення опіки та вимоги, що висувалися до тих, хто призначався опікунами. Підкреслювалась їх відповідальність, у тому числі матеріальна за нанесення шкоди економічному добробуту малолітніх та прописувались особливості опікунства зі сторони вдів. Звісно, норми вміщені тут, не можна назвати вичерпними чи такими, що б детально прописували певний механізм та порядок дій. Проте вони вперше фіксували цілком конкретні вимоги та процедури, що дає нам право відносити дане актове джерело до перших норм, створених на українських землях з метою врегулювати питання опіки та піклування.

1 Білецький Л. Руська правда й історія її тексту. Вінніпег, 1993. 166 с. URL: <http://litopys.org.ua/bilets/bil09.htm> (дата звернення: 19.01.2024).

2 Статuti Великого князівства Литовського: У 3-х томах.— Том I. Статут Великого князівства Литовського 1529 року. Одеса, 2002. 464 с.; Статuti Великого князівства Литовського: У 3 т.— Том III. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: У 2 кн. — Кн. 2. Одеса, 2004. 568 с.

3 Права, по котрым судится малоросийский народ. Киев, 1997. 547 с.

4 Собрание малоросийских прав 1807 г. Киев, 1993. 366 с.

Наступними за хронологією маємо згадати Литовські статuti. Завдяки своєму яскраво вираженому шляхетському характеру вони є цінними для нас не лише як пам'ятка законодавства у сфері опіки, але й із погляду свого станового підходу. У ній уже детально були прописані вимоги до інвентаризації спадку малолітніх, питання конфіскації майна за державну зраду, особливості переходу майна у власність удів та сам уніфікований механізм встановлення опікунства. Окрім того, як і в «Установах для управління губерніями Всеросійської імперії», окреслювався, хоча й не так чітко, портрет зразкового опікуна, а, отже, і шляхтича як такого.

Однією із найбільш розширених та повних законодавчих кодифікацій, що існувала на українських землях напередодні появи «Установ» були «Права, за якими судиться малоросійський народ» — збірка законів, представлена на затвердження в 1743 році, що являла собою проєкт, що так і не був погоджений російськими монархами для реалізації в судовій та виконавчій практиках Гетьманщини. Проте вона являє собою цінний зразок юридичної думки та законодавчої культури у сфері опіки свого часу. Тут, так само як у «Руській Правді» й Литовських статутах не виділялись окремі типи опіки, проте було висвітлено значно більш спектр питань, пов'язаних з опікунством. Зокрема тут додатково окреслювався порядок вибору опікунів серед родичів та сторонніх осіб, встановлювалися мінімальні вимоги до них, прописувалася можливість опіки над вдовами. Також ставилося питання контролю за так званими марнотратниками, яких фактично прирівнювали до людей з психічними порушеннями. Цінним є і те, що в «Правах» викладено більш розлогий і регламентований список обов'язків опікунів, описані санкції на випадок зловживання своїм становищем, а також передбачена можливість примусу до прийняття звання опікуна в разі відмови обраного кандидата.

Останньою пам'яткою законодавства, яку ми пропонуємо розглянути в цьому підрозділі, є «Зібрання малоросійських прав» 1807 року. Як і попередньо зазначені «Права, за якими судиться малоросійський народ», закони, що вміщені в цій збірці, не набули своєї практичної реалізації на українських землях. Проте вони є цінною

пам'яткою законодавства, що розширює наші уявлення про формування правової думки у сфері опіки на українських територіях, адже саме цьому питанню було присвячено весь її восьмий розділ. Розгляд даної пам'ятки є цікавим для нас і з огляду на джерела її формування, якими вважають Литовські статuti, «Саксонське зерцало» та норми звичаєвого права, що так чи інакше застосовувалися на українських територіях упродовж XVI — XVIII ст.

Тепер пропонуємо перейти до розгляду архівних матеріалів, що є основною базою нашого дослідження. Усі вони зберігаються у фонді 4 Державного архіву Житомирської області (далі — ДАЖО). Назва фонду — «Житомирська дворянська опіка»¹, проте тут зосереджені архівні матеріали, які походять з інших, наближених до тодішнього губернського центру прилеглих містечок Волинської губернії, зокрема Овруча, Бердичева, Сквири, Радомишля, Новоград-Волинського тощо. Окрім того, серед архівних матеріалів були виявлені постанови, накази вищих виконавчих органів Російської імперії, що стосувались інших українських губерній, або імперії загалом. В описі фонду зазначені 782 архівні справи. Проте значна частина з них вибула чи знаходиться в непридатному для опрацювання стані. Вочевидь це пов'язано з тим, що сам фонд не користується популярністю дослідників і йому приділяється порівняно незначна увага. Зазначені справи охоплюють період з 1819–1871 роки (всі вони датовані за старим юліанським календарем).

Особливості опрацювання архівних матеріалів, що стосуються тематики нашого дисертаційного дослідження, можна сформулювати у двох важливих аспектах. По-перше, переважання масового матеріалу, адже для ґрунтовного вивчення діяльності дворянських опік доводиться вивчати справи тих малолітніх сиріт, вдів та дворян-боржників, що накопичувалися в архівах дворянських опік упродовж століття. Йдеться про конволюти справ на десятки та сотні аркушів. Водночас сам опис фондів та справ є доволі стандартним, формальним і не допомагає досліднику провести

1 ДАЖО. Ф. 4 «Житомирська дворянська опіка».

належну попередню фільтрацію та систематизацію. Така об'ємність справ є цілком логічною, адже той чи інший випадок встановлення опіки не завершувався фактом призначення опікуна до малолітніх сиріт. Надалі він передбачав контроль із боку дворянської опіки над її провадженням, включно з вирішенням окремих спірних питань, що могло тривати роками. Це, своєю чергою, призводило до накопичення та зберігання все більшої й більшої кількості кореспонденції, рішень, постанов тощо. Фактично, перед дослідником постає фрагментована історія певної родини або ж окремої людини в певний проміжок її життя. По-друге, архівні справи є рукописними, почерк часто є складним для прочитання. Ці два аспекти значно ускладнюють роботу дослідника, адже передбачають додаткову витрату часу на пошук корисного матеріалу та його інтерпретацію.

Мова документів фонду — російська та польська, з переважанням першої, але в одній справі можуть бути представлені обидві. Наприклад, звернення самих дворян трапляються польською (зважаючи на етнічну особливість регіону), а відповіді їм і подальший розбір справи самою дворянською опікою — російською. Загалом офіційною мовою діловодства дворянських опік, у тому числі на території тодішньої Волинської губернії, була російська. Регіональні ж особливості нівелювалися заради загальноімперської уніфікації. Маємо відзначити, що зміст документів польською мовою частково або повністю дублювався чи переказувався у російськомовній частині справи, наприклад, у короткому викладі суті звернення під час роз'яснювальних матеріалів. Тому знання польської мови не відіграє вирішальної ролі під час опрацювання матеріалів фонду.

Разом із тим, питання мови діловодства не можна вважати сферою компромісу в діяльності як дворянських опік, так і будь-яких інших державних органів імперії. Адже разом з уніфікацією законодавства, логічним було й поширення використання російської мови в документообігу, зокрема й на території українських губерній, частина яких мала значну частку етнічних поляків серед дворянського стану. Тим паче, що двомовність документів, що акумулювалися в канцеляріях дворянських опік

та передавались до вищих органів виконавчої влади (наприклад, відомості про маєтності малолітніх)¹, не відповідала базовим інтересам імперії та могла стати перепорою для термінового розгляду самих документів. У зв'язку з цим з'явилася наступна постанова, виявлена нами серед архівних матеріалів, яка вимагала *«наказати, щоб вони аж ніяк на польському діалекті не прислали бумаги в Губернське Правління під страхом суворого стягнення по закону...»*².

Серед різновидів архівних справ, що зберігаються у досліджуваному нами архівному фонді, виділяються наступні: журнали Житомирської дворянської опіки за різні роки, формат яких був регламентований відповідно до другого тому «Зводу законів Російської імперії»³; накази, прохання, циркуляри, що надходили до дворянської опіки від вищих виконавчих органів, яким ті були підзвітні (зокрема ті, що стосувалися скарг на невиконання дворянськими опіками своїх повноважень стосовно сприяння погашенню дворянами своїх боргів); численні справи щодо встановлення опіки над малолітніми та вдовами; документи, що стосуються адміністративного нагляду над конфіскованими маєтками боржників тощо. Кожна справа складається з хронологічно впорядкованих документів, частина інформації яких може повторюватись, наприклад, у справах щодо опіки над малолітнім та в журналі засідань дворянської опіки. Незважаючи на те, що кожний архівний документ стосується конкретних унікальних випадків з історії тієї чи іншої родини, але всі вони мають значну кількість подібного та закономірного, що дає нам можливість формулювати окремі гіпотези.

Раніше зазначені характеристики справ, що знаходяться у фонді — їх чисельність, об'ємність (у кількості аркушів), а також акцентуація на окремих випадках визначають особливості роботи з ними, адже досліджуючи одиничне й конкретне історики мають можливість зрозуміти, як встановлені в актових джерелах

1 ДАЖО. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 19. 64 арк.

2 ДАЖО. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 5

3 Там само. Спр. 593—866.

правила реалізовувалися на практиці та які прогалини у законодавстві були виявлені в процесі діяльності дворянських опік. Загалом, саме опрацювання масового матеріалу дає можливість побачити реалії діяльності тої чи іншої інституції, поза нормами, описаними у законодавчих документах, оцінити ефективність її функціонування, що є особливо цінним, зважаючи на невелику кількість історіографічного доробку за цим напрямком та фактичну його відсутність стосовно територій Волинської губернії.

У розрізі роботи з архівними фондами, що присвячені діяльності тих чи інших дворянських опік, також варто додати декілька слів про потенціал справ, що в них зберігаються, адже вони дають виняткову можливість доповнити просопографічний портрет дворянської спільноти певної губернії отримати необхідні для краєзнавчих розвідок матеріали. Також матеріали, що зберігались в архівах дворянських опік, містять корисну інформацію для розвідок у сфері гендерної історії (наприклад, висвітлюють питання спадкування жінками майна за померлими чоловіками, розширюють розуміння місця та становища жінки в тогочасному соціумі Російської імперії); економічної історії (тут корисними будуть як інвентарні описи, що створювались перед передачею маєтку опікуну / адміністратору, так і наступні звіти, що надходили до дворянської опіки, або ж звітування адміністраторів щодо прибутків та погашення боргів під час ведення ними тимчасового управління майном); генеалогії (в архівних матеріалах знаходимо прикріплені виписки з метричних книг про народження і хрещення, що були необхідними для доведення благородного походження малолітніх сиріт, або ж для встановлення віку для виходу з-під опіки; а також постійні згадки про родинні зв'язки дворян та їхніх малолітніх спадкоємців). Корисними можуть бути архівні матеріали й для досліджень з історії права, адже самі дворянські опіки були частиною законодавства в соціальній сфері.

Разом із тим, незважаючи на те, що досліджені нами архівні матеріали сконцентровані навколо Волинської губернії, вони створюють можливості для формулювання дещо ширших узагальнень щодо діяльності дворянських опік. Це

зумовлюється тим, що на всій території Російської імперії опіки мали однакову структуру, схему підпорядкування, функції, діапазон можливого застосування тощо. Тому різниця між дворянськими опіками різних губерній була зумовлена не стільки територіальними особливостями, скільки конкретними випадками, якими вони займались. Для доведення даної тези в дисертаційному дослідженні ми звертаємось до практик дворянських опік інших частин імперії.

Отже, аналізуючи джерельну базу дослідження дворянських опік, особливу увагу звертаємо на опубліковані актові джерела та ті, що знаходяться серед архівних матеріалів. Саме вони формували правове поле діяльності даних станових органів та відображали законодавчі зміни, що відбувались в їх практиці протягом століть. До даної групи ми відносимо й ті пам'ятки законодавства попередніх століть, завдяки яким зароджувалася та еволюціонувала практика встановлення опікунства на українських землях у різні періоди та в складі різних державних утворень. Вони доповнюють цілісну картину історії опіки та піклування, а також дають можливість проводити паралелі та компаративний аналіз, що сприяє встановленню особливостей дворянських опік як унікального станового корпоративного органу Російської імперії.

Архівні матеріали, що стосуються введення конкретних, окремих справ відкривають нам реалії діяльності дворянських опік Волинської губернії. Їх масовість, повторюваність випадків, що в них репрезентовані, або ж, навпаки, одиничність та унікальність тих чи інших ситуацій надає можливість окреслити особливості реалій функціонування дворянських опік, оцінити якість їх діяльності, рівень виправдання ними тих сподівань, що були покладені на них імперською владою.

Загалом, поєднання різного роду джерел у дослідженні дозволяє представити те, як законодавчо пропрацьований механізм опіки втілювався в реальному, а не ідеальному житті імперії на прикладі однієї з її територіально-адміністративних одиниць — Волинської губернії.

РОЗДІЛ 2

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ТА ІНСТИТУЦІЙНІ ОСНОВИ ОПІКУНСТВА

2.1. Формування нормативно-правової бази опікунства та спадкування в Україні: історичний контекст

Дворянські опіки, що є об'єктом нашого дослідження, за своїми функціональним навантаженням були становими органами соціального спрямування, що відповідали за опіку над сиротами та вдовами дворян, що після смерті глави сім'ї потребували допомоги та підтримки. Цікавим може бути погляд на них як на еволюційне продовження тих систем опіки та піклування, що функціонували на українських землях за попередніх часів. Це дасть нам розуміння типових спадкових рис та водночас оригінальних особливостей їх діяльності.

Варто зазначити, що законодавчі акти, які ми будемо розглядати в цьому розділі (розширена редакція «Руської правди», Литовські статuti, «Права, за якими судиться малоросійський народ», «Зібрання малоросійських прав»), містили окремі норми щодо опіки, проте не вибудовували цілісної системи чи станової інституції, що постали вже після впровадження дворянських опік у XVIII ст. Не мали вони, не рахуючи Литовських статутів, і вузькостанової спрямованості, яка властива об'єкту нашого дослідження. Також не всі вміщені норми в них стосувалися саме питання опікунства як явища, тому під час розгляду цих законодавчих кодифікацій ми звертатимемо увагу й на дотичні до опіки сфери (в її матеріальному аспекті), зокрема, питання спадкування майна малолітніми та вдовами, або ж конфіскації майна боржників та державних зрадників, адже ці питання теж у свого часу стануть частиною повноважень дворянських опік, тому історія їх регулювання корисна для аналізу еволюційності цих процесів від першої із кодифікацій, де подібне було зафіксоване, до «Установ для управління губерніями Всеросійської імперії», що започаткували створення досліджуваних нами інституцій.

Законодавчу традицію опіки над сиротами, що існувала на українських землях, варто починати з розгляду історії першого відомого нам державного утворення — Русі. Саме тут дослідники знаходять уперше задокументований (у розширеній редакції «Руської Правди»¹) механізм вирішення справ, пов'язаних з опікуномством. Відразу зазначимо, що норми, що його врегульовували, були описані в доволі загальних рисах. Тут швидше йшлося про побічну фіксацію самого механізму, що мав діяти в подібних ситуаціях. При цьому опіка здійснювалась цілком хаотично, спираючись, переважно, на рішення окремих князів, церкви, або ж сільської громади².

У відповідності до змісту дев'яностого артикулу, у разі, якби померлий селянин мав дочок, то їм би належала лише частина спадку, а якщо б вони були заміжні — взагалі нічого. Водночас далі зазначається, що якби помер боярин або хтось із його дружини (вони вочевидь також не могли бути вихідцями з простолюдинів) і він не мав би сина, то спадкоємицями стали б його доньки. Тобто, існувала відмінність у спадкуванні між різними соціальними станами Русі. Так само, наприклад, діти від рабині не вважалися спадкоємцями, вони разом із їхньою матір'ю отримували лише особисту свободу.³

Доволі детально законодавцями Русі було висвітлено й питання спадкуванню зі сторони жінок. Передбачалось, що після смерті чоловіка дружина отримувала частину спадку, що належав їхнім спільними дітьми, а також те, що було подаровано їй особисто. Водночас вона не мала права претендувати на майно покійного чоловіка, що належало безпосередньо їхнім спільним дітям. Також зазначалось, що як вдова, будучи опікункою «втрапить прибуток» із майна малолітніх, яким тимчасово управляла, то мала все їм відшкодувати з власних коштів.⁴ Це цілком перегукувалося з раніше зазначеним принципом, що жінка не вважалася повноцінною спадкоємицею майна чоловіка.

1 Білецький Л. Руська правда й історія її тексту. Вінніпег, 1993. С.131-141.

2 Кравченко О.В. Опіка над дітьми на українських землях... С.108.

3 Білецький Л. Руська правда й історія її тексту. С.138

4 Там само. С.138-139

Ще однією традицією, що буде збережена у всіх подальших кодифікаціях та була дотичною до питання спадкування, були тестаменти покійних, в яких могла бути висловлена безпосередня воля власника майна. Зазначається, що розділ майна щонайперше мав відбуватися за побажаннями, зазначеними в тестаменті, якщо такий був залишений, у разі ж його відсутності розподілялись пропорційно між усіма спадкоємцями. З іншого боку, в сотому артикулі ми бачимо, що двір мав відійти молодшому сину, отже, зазначені рівні пропорції стосувались вочевидь саме рухомого майна померлого.

Низка статей «Руської правди» стосувались уже безпосередньо питання опіки як процесу заступництва над малолітніми сиротами. Якщо після смерті чоловіка залишались малолітні діти, а вдова знову виходила заміж, то дітям мав бути призначений опікун із найближчих родичів. Йому ж у тимчасове управління передавалось і успадковане майно. Усі прибутки із майна малолітніх, що були отримані під час ведення ним відповідної господарської діяльності (артикул дев'яносто дев'ятий), вважались його винагородою за те, що *«кормив і печалився»* про малолітніх. Виняток становив лише *«приплід від рабів і від скота»*, що залишався у власності малолітніх. Така практика відрізнялась від тієї винагороди, що її пропонували опікунам дворянських сиріт у Російській імперії (значно менший відсоток від отриманого прибутку з маєтку), і це можна вважати раціональним рішенням, адже в такому разі сам опікун дбав про те, щоб вести справи належним чином й отримувати максимальну особисту вигоду.

Подібним принципом, що зберігатиметься надалі в наступних законодавчих актах, пов'язаних із регулюванням опіки, було встановлення особистої відповідальності опікуна за дії, що призвели до повної або часткової втрати прибутку з отриманого майна. У такому разі саме опікун мав відшкодувати збитки зі своєї приватної власності.¹

¹ Там само...С.138-139.

Варто зазначити, що спираючись лише на зазначені статті розширеної редакції «Руської правди» навряд чи можна говорити про наявність якоїсь цілісної системи опіки на Русі, адже в них переважно відображалися окремі аспекти, що найбільш турбували тогочасного законодавця, але аж ніяк не представлене сформоване бачення питань опікунства як явища. Проте певні тенденції до врегулювання питання опіки все ж таки прослідковуються. Зокрема, зрозумілим стає правове становище жінки тих часів, адже успадковане від батька вважалося власністю малолітніх, а вдова адмініструвала рухоме та нерухоме майно лише тимчасово до досягнення дітьми повноліття. Схожа тенденція простежуватиметься й у функціонуванні дворянських опік, про що йтиметься далі.

Інший принцип, який напряду не стосується сфери опіки, але буде збережений у наступних законодавчих практиках, та буде однією із важливих функцій дворянської опіки — встановлення безпосередньої відповідальності особи за неповернення взятих у борг коштів. Так, купець-боржник, що не мав змоги повернути заборговане, мав бути притягнений до відповідальності. Усе його майно і він сам передавалися на торги, а з отриманих коштів здійснювалося відшкодування його позикодавцям. Майже ідентична за своїм змістом процедура пізніше буде застосовуватися в діяльності дворянських опік.¹

Наступними нормативними актами, які врегульовували опікунську справу на українських територіях, були Литовські статuti. Це була перша кодифікація, що закріпила в українському праві сам термін «опіка»². Для нас цінність цих нормативних документів полягає насамперед у тому, що вони мали виражений шляхетський характер, були створені для захисту привілейованого стану Речі Посполитої. Такий же становий характер мали і дворянські опіки. Окрім того, як було зазначено раніше, норми Литовських статутів були дійсними на українських землях аж до часу їх зміни

1 Там само. С. 135.

2 Кравченко О.В. Опіка над дітьми на українських землях... С. 108.

на уніфіковане російське законодавство, що не сталось відразу після окупації українських земель Російською імперією. А наявні відмінності між ними подекуди створювали правові колізії та відтермінували повну імплементацію імперського законодавства на територіях усіх українських губерній.

Питанням опіки був присвячений шостий розділ Третього Литовського статуту, що має відповідну назву — «Про опіки»¹. У ньому встановлювався, зокрема, вік неповноліття: для чоловіків це вісімнадцять років, для жінок — п'ятнадцять². До цього віку, у разі смерті батька, до них мав бути приставлений опікун із правом тимчасового управління їхнім майном. При цьому зазначалось, що опікуну заборонялося продавати або заставляти майно малолітніх, а в разі, якщо подібне з певних причин і було вчинене, то наслідки подібних дій у жодному разі не мали шкодити майновим інтересам його підопічних.

У Статуті визначались вимоги до осіб, які могли претендувати на роль опікуна, а також порядок призначення родичів на дану роль. Зазначалось, що найперше право стати опікунами мали особи, зазначені в тестаменті покійного. Якщо таких не було, то опікуном мав стати старший повнолітній із братів. Наступними це право отримували родичі з батьківської лінії, а вже в останню чергу — з материнської. У разі ж, якщо жодних претендентів за правом крові не залишилось, то призначались сторонні особи, але з умовами: *«не чужоземці, а уродженці цього панства, Великого князівства Литовського, люди добрі, побожні, не марнотратці і заможні, у тому повіті де опіка встановлюється, мають бути»*. Як видно з цієї цитати, подібно до вимог, які в майбутньому будуть висуватися дворянськими опіками до потенційних опікунів, передбачалось, що кандидати мали мати осілість у тому ж повіті, що і їхні майбутні підопічні, а також мати у володінні достатню кількість майна. У разі, якщо

1 Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. — Том III. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: У 2 кн. — Кн. 2. Одеса, 2004. С. 209-217.

2 Там само. С. 209.

нерухоме майно малолітніх знаходилось у різних повітах, то визначався той із них, де їхня власність була більшою, й опікун мав призначатися звідти¹.

Там же визначалось, що опікун має бути не дуже старим, *«який би собою добре володів»* та вправно управляв власним маєтком. Схожі характеристики ми будемо бачити й у вимогах до кандидатів на посаду опікуна від дворянських опік. Що є логічним, зважаючи на те, що він мав роками управляти чужим майном і бути рольовою моделлю для малолітніх, які поступово готувалися до повноцінної інтеграції до свого привілейованого соціального прошарку. Коротко зазначалося також і те, яким має бути догляд за малолітніми: *«у доброму, поштивому вихованні і в науках тримати, і в достатку, згідно з можливостями маєтку і згідно з найбільшими стараннями своїми»*².

Також у Статутах уже докладніше йшлося про стандартні міри опису майна, що за встановленою процедурою мало переходити у тимчасове управління опікуна. Зокрема встановлювалося потреба засвідчення цього акту перед возним та із залученням хоча б двох шляхтичів та родичів, або сусідів малолітніх сиріт. Реєстр майна, що переходило під тимчасове управління опікуна / опікунці, мало бути внесене до земських книг із наданням відповідної виписки самому опікуну³. Подібні документовані інвентаризації проводились і дворянськими опіками століттями пізніше.

За свою працю опікун мав отримувати винагороду — десяту частину прибутків із господарств малолітніх, за які не мав звітувати. У разі ж, якби опікун вступив у свої повноваження без належного опису майна, або ж під час тимчасового управління ним завдав шкоди інтересам малолітніх, то його підопічні, досягнувши повноліття та у відповідні терміни, мали можливість подати на нього скаргу до суду та отримати відшкодування з його приватної власності⁴. Схожа норма захисту малолітніх загалом

1 Там само. С. 210.

2 Там само. С. 211.

3 Там само.

4 Там само. С. 212.

є традиційною для всіх нормативних актів, що регулювали опіку, та були або будуть розглянуті нами надалі.

Своєю чергою опікун, у разі виникнення такої потреби, мав представляти інтереси своїх підопічних у суді, але разом з тим знаходимо важливе уточнення: малолітні, навіть до досягнення ними правоздатного віку та за представництва опікуна, могли виступати відповідачами лише в шести судових випадках:

- якби їх батьки мали якийсь нерухомий маєток в заставі, або якась сума з нього була їм відписана, то в разі бажання родичів його викупити опікун мав допомогти у проведенні належних фінансових операціях;
- якби їх батько ще за життя поручився в суді за яку-небудь справу, а про те поручительство був покликаний до суду, тоді діти, в разі потреби, мали виплатити необхідну суму відшкодування;
  - якби їх батько мав незавершену справу про спадкування;
  - в разі необхідності виплати боргів померлого;
  - якби їх батько вигнав *«кого з маєтку, людей і земель зі спокійного держання»*;
- у справах втікачів та людей *«отчизних»*¹.

Окрема увага в Статутах приділялася праву жінок на спадок. Зокрема бездітні удови не мали права успадкувати маєток померлого чоловіка й мали задовольнятися лише власним віновим, або ж «сидіти» на третій частині маєтку, допоки повторно не вийшли б заміж. Весь спадок мав перейти до найближчих родичів, які мали продовжувати великокнязівську службу². У цьому разі йдеться про специфіку привілею володіти землею та власним маєтком у Великому князівстві литовському, адже це право надавалося за службу і для її забезпечення. Вдова ж шляхтича навряд чи могла повноцінно замінити померлого чоловіка в даному питанні.

1 Там само. С. 214.

2 Там само. С. 200.

При цьому дружина померлого шляхтича зазвичай автоматично ставала опікункою дітей і залишалась нею до їхнього повноліття, або ж до того, як повторно вступила б у шлюб. Проте, навіть у разі призначення опікункою, вона не могла почуватися вільно у розпорядженні успадкованим майном. Так, якщо вона вела невідповідний спосіб життя, або ж: *«недбало себе поводи́ла і дітям маєтки і скарби розтринькувала»*, то родичі, переважно дядьки з батьківського боку, або інші наближені до родини особи, мали право звернутися до суду та пред'явити факти збитків для позбавлення удови права опіки. У цьому випадку малолітні сироти та призначений їм спадок передавались якомусь з інших близьких родичів, а за відсутності останніх, опікунами могли стати достойні цього статусу, але сторонні для сиріт люди¹.

Хронологічно наступні норми, що стосувались опіки та піклування, були викладені в одинадцятому розділі «Договорів і постанов прав і вольностей Війська Запорозького»² (так званій Конституції Пилипа Орлика) 1710 р. Зокрема там зазначалося наступне: *«Вдови-козачки й осиротілі діти козацькі, двори козацькі й жінки в час відсутності козаків, які в походах, або яких-небудь службах військових перебувають, щоб до всяких громадських повинностей не притягалися і сплатою податків не обтяжувалися – так погоджено і ухвалено»*. Проте повнішого розгляду питання опіки над вразливими категоріями населення (у випадку тимчасової відсутності глави сім'ї) у Конституції не викладено.

Наступною пам'яткою українського законодавства, що вже вміщувала в собі значно детальніше пропрацьоване питання регулювання опікунського законодавства на українських землях, були «Права, за якими судиться Малоросійський народ»³ — це збірка, що була складена за результатами майже п'ятнадцятирічної праці спеціально призначеної комісії. Вона була представлена до затвердження у 1743 році в Глухові.

1 Там само. С. 202.

2 Договори і постанови = Договоры и постановления / Розвитка тексту та упоряд. О. Алфьоров. Київ, 2010. С. 81.

3 Права, по котрым судится малоросийский народ. Киев, 1997. 547 с.

За своєю суттю — це проєкт зводу законів, що мав діяти на території Гетьманщини, проте він не був затверджений російськими монархами, а численні узгодження тексту затягнулися до 1756 року. Так само не поспішала його впроваджувати в життя і козацька старшина, а спроби Кирила Розумовського затвердити кодекс під час засідань генеральної та полкової старшини зазнали невдачі. З подальшою окупацією Гетьманщини та запровадженням на її території норм «Зводу законів Російської імперії» про розроблену кодифікацію забули.

Проте, певного практичного застосування «Права, за якими судиться Малоросійський народ» таки набули. Вони поширювались у рукописних списках, за ними вивчали українське право. Також у судовій практиці того часу знаходимо посилання на окремі їх норми. Це пояснюється тим, що кодифікація містила не лише деякі частини з Литовських статутів, але й окремі норми козацького звичаєвого права та положення вже на той час діючих законодавчих норм Гетьманщини. Вважається, що норми, викладені в «Правах», глибше враховували національні особливості Гетьманщини, ніж їх попередники — Литовські статuti. Їх можна вважати першим в історії Кодексом українського права¹.

Як і попередні кодифікації, «Права» не містили виокремлення якогось певного різновиду опіки, адже навіть у пізній, інституційно зміцнілій Гетьманщині не існувало окремого станового органу, який займався б опікою козацького нобілітету. Тому, у даному нормативному акті опіка розглядалась як загальний механізм та процес без виділення її станових різновидів. Отже, розглянемо деякі норми та положення, що були представлені цим нормативним документом, а саме ті з них, що вміщені в главі десятій «Про домовленості весільні, про придане та віно, про спадкування чоловіка по дружині та дружини за чоловіком і про розлучення»; главі одинадцятій «Про опікунів та їх над сиротами опіці, також про нероздільне майно братів та сестер дорослих із недорослими та про поділ між ними»; главі дванадцятій «Про тестаменти та духовні

1 Там само. С. 7.

справи»; главі тринадцятій «Про спадкування маєтку за низхідною, висхідною та побічною лінією споріднення і про всиновлення від бездітних, також про владу батьківську над дітьми».

«Права» врегульовували деякі питання захисту вдови після смерті чоловіка. Так само, як і в уже розглянутих нами пам'ятках, вона мала отримати рівну зі спадкоємцями частину майна. У разі ж якщо в пари була лише одна дитина, або ж пара була бездітна, тоді — одну третю від спадку. Проте законодавець на цьому не зупинився та розширив опис тих ситуацій, що могли трапитись із вдовою. До прикладу, стверджувалось, що в разі, якщо вона не мала документів, що б підтверджували розміри її вінового, або приданого (якщо такі свого часу не були отримані її батьками, або опікуном, який видавав її заміж), то вона нічого із цього і, відповідно, з майна чоловіка отримати не могла, навіть якби стверджувалось, що це були значні суми, які були «втрачені» померлим унаслідок його господарської діяльності. Але в разі, якби провина чоловіка в розтраті майна, яке фактично належало його дружині, була доведена, то діти покійного, або ж інші його спадкоємці, мали відшкодувати вдові все втрачене. Таким чином, законодавство Гетьманщини було покликане як захищати вдову після смерті її чоловіка, так і навпаки — захищати спадок малолітніх дітей або інших спадкоємців від можливих зловживань з її боку¹.

В одинадцятій главі «Прав, за якими судиться малоросійський народ» уже більш предметно розглядалася справа опікунства над малолітніми сиротами. Також тут зустрічаємо іншу назву ролі опікуна — «пестун». Традиційно, першочерговим правом призначення опікуном мала людина, що була зазначена в тестаменті покійного. Якщо така особа не була вказана, то черга переходила до вдови або бабусі малолітніх, яким дозволялося самостійно управляти маєтком. Єдиними вимогами, які до них висувалися, були можливість гідно управляти маєтком та щоб вони «були жінки чесні, постійні, не метушливі». Хоча законодавець і передбачав, що в разі, якщо вони не

1 Там само. С. 179.

будуть спроможні справитись із новими повноваженнями, то мають бути замінені на іншого опікуна, уже чоловічої статі. Це вказує нам на додатковий індикатор щодо питання рівня емансипованості жінок Гетьманщини у порівнянні як зі шляхтянками Речі Посполитої (їх права на опікунство були описані вище), так і з дворянками Російської імперії (про це йтиметься далі).

Отже, бачимо подібність до правил, установлених вище розглянутими кодифікаціями: перевага віддавалася представникам чоловічої лінії роду й лише потім жіночої. Представниці материнської лінії допускалися до опікунства за умови, що вони *«жінки були чесні й так само у власних маєтках та володіннях вдоволені, так само мали б чоловіків заможних та добросовісних, які б, якби разом із дружинами своїми на прийняття цієї опіки зволили, то мали б у суді себе підпискою зобов'язати; що вони разом із дружинами цими своїми про добре виховання сиріт будуть дбати, маєтності їх у цілісності тримати, а у випадку втрати тих маєтностей, маєтностями власних своїх дружин, а в нестачі дружининих — своїми маєтностями втрачене винагороджувати мають...»*¹.

Подібна норма була новою як для попередніх кодифікацій, які ми розглядали раніше, так і для тих нормативних актів, що будуть встановлювати правила для дворянських опік пізніше. Норма передбачала відповідальність не лише жінки, яка, власне, приймала на себе обов'язки опікунки, але і її чоловіка, який фактично ставав співопікуном разом з нею.

Подібно до Литовських статутів було передбачено, що в разі доведення судом неналежної поведінки вдови, а саме: *«якби ж якась вдова в довіреній їй від чоловіка опіці чинила не дбайливо, або й безчинно, а про добро дітей своїх не думала і, нічого в дім не притяжувала, часті частування чи кампанії заводила, людей же їх [дітей-спадкоємців — А.Л.] безмірними податками, окладами й іншими якимись надмірностями обтяжувала, гумна та інші домові пожитки й речі даремно втрачала*

1 Там само. С. 206.

й розточувала», тоді опікунство над малолітніми мало бути передано їхнім рідним дядькам, а в разі їх відсутності — іншим родичам. Очікувалось, що останні будуть тими самими позивачами, що, побачивши негідну поведінку удови-опікунки, самостійно звернуться до суду заради захисту своїх малолітніх родичів. Новопризначений опікун мав узяти під нагляд не лише сиріт, але й саму вдову з метою змінити її поведінку на краще¹.

Цікавим є той факт, що певний час малолітні, навіть у разі відсторонення їхньої матері від опікунства над ними, мали залишатися при ній: дівчата до заміжжя, а хлопці до настання віку, в якому вони могли бути передані для подальшого навчання. Вдова була обмежена у своєму впливі на подальшу долю власних нащадків. Наприклад, вона не мала права вибору майбутніх чоловіків для своїх дочок, що залишалося на розсуд офіційного опікуна, який міг із нею радитись чи ні, на власний розсуд².

Наступним у черзі на статус опікуна після матері та бабусі був старший повнолітній син, який мав доглядати власних малолітніх братів та сестер. Тут варто принагідно зазначити, що вік повноліття за «Правами, за якими судиться малоросійський народ» для чоловіків становив сімнадцять років, а для дівчат тринадцять, *«чи поки заміж видані не будуть»*. Це дещо відрізнялося від попередніх вікових рамок, які встановлювалися Литовськими статутами та становили, відповідно, вісімнадцять років для чоловіків та п'ятнадцять для жінок.

Після старшого брата наступними право стати опікунами мали дядьки малолітніх з батькового боку, або ж, у разі їх відсутності, інші батькові родичі. І лише у випадку відсутності батькових родичів наступала черга родичів материнської лінії. Передбачалось, що в разі, якщо опікунами прагнули стати водночас кілька родичів, то уряд мав обрати серед них більш надійного. Це відрізняється від практики

1 Там само. С. 204.

2 Там само. С. 205.

дворянських опік, які допускали можливість опікунства відразу кількох осіб над одними й тими ж малолітніми та їхнім спадком¹.

У «Правах, за якими судиться Малоросійський народ» також була передбачена можливість призначення урядом опікунами осіб, що не були в родинних зв'язках із малолітніми сиротами, за умови, що це були люди благополучні та надійні. Це, переважно, відбувалось за відсутності родичів².

Цікавим є те, що в разі небажання родичів малолітніх ставати їх опікунами, державним органам офіційно дозволялось їх примушувати: *«і хоча б у них мався якийсь близький кровний [родич — А.Л.], але опіки над ним прийняти відмовився, такого кровного може уряд владою своєю до прийняття цієї опіки змусити, якщо правильні причини від нього не буде надано»*³. Окремо в «Правах, за якими судиться Малоросійський народ» описувалася також і ситуація, коли від опіки відмовлявся старший брат малолітніх. За третьою статтею сьомого артикулу передбачалося, що в такому випадку він усе ж мав бути змушений до прийняття на себе цих зобов'язань. Винятком могли бути лише деякі ситуації, які могли виправдати подібне його рішення: *«якби він був не здібний у догляді за маєтком, чи побажав би кращого для себе в чомусь навчання, у якихось науках чи в чесну службу із дому батьківського кудись відлучився...»*. Пом'якшувальною обставиною в цій ситуації могла бути наявність іншого опікуна, який був би готовий за власним бажанням замінити старшого брата в його обов'язках опікуна власних малолітніх родичів⁴.

Схожа ситуація відмови потенційних опікунів від наданої їм нової соціальної ролі не буде рідкістю, а, навпаки, серйозною проблемою для дворянських опік, які, з усім тим, не мали законодавчо прописаного права про примус до опікунства, хоча й намагалися це робити на практиці, що належно відображено в архівних документах.

1 Там само. С. 203—207.

2 Там само. С. 205.

3 Там само. С. 207.

4 Там само. С. 210.

Якщо мати малолітніх, яка спершу була призначена опікункою, але згодом вирішила укласти повторний шлюб, то вона мала перед цим передати всі справи новопризначеній для цього особі. Подібне рішення призводило до втрати можливості в майбутньому бути опікункою власних дітей, навіть у разі смерті свого нового чоловіка¹. Таким чином, відмова від опікунства не мала зворотної дії.

В окремому шостому артикулі «Прав» було врегульовано правило встановлення опіки над марнотратниками. Подібні випадки прирівнювалися до тих, які тлумачились як божевільня, адже сам артикул мав назву «Про опіку над марнотратниками та позбавленими розуму». Так, уже в першому пункті було зазначено наступне: *«хто би був непостійним та метушливим, який би маючи дружину й дітей і інших спадкоємців, маєток свій дарма марнував і це про нього стало відомо, такому мати управління опікуна чи надавати приставника так, як і тим, хто зійшов із розуму...»*. У цьому випадку йшлося про те, що марнотратник, як і людина, що мала психічні хвороби, мали проживати з опікуном (приставником) до того моменту, поки *«вдачу свою виправить»*. У разі, якщо очікувана трансформація поведінки відбулась, опіка знімалась, а майно мало бути повернене в повне розпорядження свого власника².

У тому ж артикулі міститься норма, яка за певних причин могла бути використана й у лихих намірах. Вона передбачала, що будь-які акти продажу, купівлі або ж застави, що були підписані марнотратником, після визнання такого статусу щодо нього могли бути скасовані на прохання опікуна або його довіреної особи.

Аналогічно до положень, викладених у Литовських статутах, перед передачею рухомого та нерухомого майна в тимчасове управління опікуну, передбачалося створення інвентарного опису, що вносився в урядову книгу та мав бути затверджений відповідними підписами та печатками опікуна, урядовців та необхідної кількості свідків. Опікун мав отримати власну копію виписки з неї. Якби під час складання опису виникли б якісь процесуальні порушення з його боку, то він міг втратити

1 Там само. С. 208.

2 Там само. С. 208—209.

призначення¹. Подібні дії мали забезпечити сиріт від зловживань із боку опікунів, а також надати опікуну розуміння об'єму покладеної на нього відповідальності.

Доволі детально в «Правах» були прописані й обов'язки опікуна. Вони передбачали наступне:

- турботу про задоволення всіх матеріальних потреб, щоб *«не потерпали від нужди в їжі та одязі»*;
- забезпечення умов, необхідних для належного виховання сиріт, надання їм освіти, згідно з їх можливостями та здібностями, щоб малолітні *«навчені були книжному читанню, у потрібних науках і в інших політичних обходженнях, або, дивлячись на їх походження, у художніх яких майстерствах»*;
- право на управління рухомим та нерухомим спадком малолітніх, з бажаним примноженням доходів від нього, проте, із заборонаю продажу чи застави;
- можливість часткового продажу рухомого майна, за умови, що *«від довгого утримання... [могло] наступати псування»*; з використанням коштів на користь малолітніх підопічних;
- право за потреби віддавати певну успадковану малолітніми суму «під ріст», але в разі невиправдання подібного ризику, шкоду від невдалої інвестиції мав відшкодувати сам опікун;
- заборона використання підданих із маєтків малолітніх у своїх власних цілях: *«якщо будуть якісь сиротинські люди й селяни, таких ніякими винами й поборами на себе опікуну не обтяжувати»*; діяла подібна заборона й на використання їхнього майна, або територій, для власного збагачення, наприклад, для вилову риби на продаж;
- у разі припинення опіки, опікун мав подати *«на уряд належний рахунок»*, адже за виконання своїх обов'язків він отримував грошову винагороду, що становила десять відсотків від прибутків маєтку, яким він опікувався.

1 Там само. С. 209—210.

Також передбачалось, що, у разі виникнення такої потреби, опікун мав виконувати функцію представництва інтересів малолітніх у суді. Зокрема, подібно до Литовських статутів, у «Правах» передбачався список судових справ, у яких малолітні (фактично їх опікун) мали брати участь, не очікуючи на настання повноліття¹:

- справи щодо відшкодування боржниками їхніх батьків певних сум на користь малолітніх;
- якби мати або тато малолітніх *«за кого в чому були порукою і у ній за життя свого належного розділу не вчинили»*;
- якби батьки малолітніх за життя вступили в судовий спір, щодо володіння тим чи іншим маєтком із потребою виплати відшкодування в сторону позивача, або ж мали невиплачені борги;
- у випадку, якби *«отець когось зі спокійних якихось маєтностей володіння вибив і вигнав безправно»*;
- якби кріпаки, або невольні які люди, від свого господаря втекли й почали жити на території, що належала малолітнім.

Проте, існував інший перелік справ, розгляд яких мав бути перенесений на період після настання повноліття сиріт. Це стосувалося позовів щодо маєтку, що дістався їм у спадок за батьком чи матір'ю, і де малолітні мали б виступати в ролі відповідачів. Передбачалось, що й сироти після настання повноліття протягом десяти років від конфлікту могли подати скаргу в суд на свого кривдника.

У «Правах, за якими судиться Малоросійський народ» не лише було встановлено саму можливість заміни опікуна, але й було чітко та конкретно прописано ті умови, за яких вона відбувалась:

- у разі виникнення конфлікту між малолітніми та їхнім опікуном, що міг бути вирішений у суді;

¹ Там само. С. 213.

- у разі, якщо опікун за родом своєї діяльності мусив на тривалий час відлучатися на військову або іншу державну службу;
- у разі відмови опікуна від запропонованих йому обов'язків, але із зазначенням *«правильних причин»* для цього;
- у випадку неналежного виконання опікуном покладених на нього обов'язків, як у сфері виховання малолітніх, так і у питаннях господарської діяльності в тимчасово довіреному йому маєтку;
- у ситуації зловживання опікуном власними повноваженнями, зокрема у випадку розтрати майна сиріт або інших дій, що могло кваліфікуватись як *«непристойності відповідно до звання і посади»*.

Відповідно, у результаті настання одного із цих вище наведених випадків, опікун був би змушений скласти свої повноваження, а на його місце мала бути б призначена інша особа. Повторно відбувалася процедура інвентаризації, порівняння першого опису майна малолітніх із тим, яке фактично було на час заміни опікуна. Якщо ж попередній опікун за певних причин відмовлявся б звітувати, його могли притягнути до відповідальності в судовому порядку. У такому випадку він мав би відшкодувати не лише виявлені та підтвердженні судом збитки на користь колишніх підопічних, але і сплатити відповідний судовий збір. Передбачене відшкодування мало відбуватися коштом майна звинувачуваного опікуна, або ж, у разі його смерті, виплачуватися його спадкоємцями¹.

Таким чином, «Права, за якими судиться Малоросійський народ» є пам'яткою історії та права, що є чи не найповнішим викладом правил та норм установалення принципів опіки, що існували до запровадження на українських землях дворянських опік. Багато в чому вони повторювали окремі артикули Литовських статутів (у «Правах» у цілому було кодифіковано норми Третього Литовського статуту, німецького та українського права), адже ті становили законодавчу традицію, що

¹ Там само. С. 211.

століттями функціонувала на українських теренах. Водночас помітними були й відмінності. Так, якщо порівняти з вище представленими кодифікаціями, то в даній пам'ятці значного розширення набув опис опікунських правовідносин та простежується зміна ставлення до дитини, підсилюється пріоритетність охорони її приватних інтересів, належного виховання тощо, що наділяє норми, викладені в «Правах», особливим соціально-захисним характером. Водночас це в дечому відрізнятиме їх від дворянських опік, які разом з аналогічною функцією соціальної протекції переймуть на себе також і контрольну-економічну, що створить цікавий симбіоз повноважень та буде розглянуто далі.

Останнім із численних проєктів кодифікації законів, висвітлених у даному розділі, буде «Зібрання малоросійських прав»¹ 1807 року, яке також не отримало належної імплементації в юридичну практику на українських землях, проте так само є цінним із погляду дослідження правової думки в галузі опіки та піклування на українських теренах.

У «Зібранні» зазначався вік повноліття, що для чоловіків становив вісімнадцять років, а для дівчат — тринадцять. Після цього опіка мала бути припинена. Але в цьому випадку цікавим видається шістдесят третій артикул в якому йдеться: *«Коли дитина прийде у свої літа, тобто у 21 рік, то наявність опікуна не є її потребою, тільки б він [У цьому разі йдеться саме про чоловічу стать — А.Л.] був здатний до управління майном своїм із користю, а що жінкам та дівицям завжди належить мати опікуна, то це явно відомо»*². Отже, ми бачимо, що настання повноліття в «Зібранні» відрізнялося від бачення законодавцем віку усвідомлення особою своїх дій у господарській галузі, тобто віку, коли чоловік міг вільно, самостійно та ефективно розпоряджатись успадкованим майном. Для жінки ж опікун вважався необхідним довічно.

1 Собрание малороссийских прав... 366 с.

2 Там само. С. 82.

Цікавою особливістю «Зібрання» також було те, що воно визначало право малолітніх (хлопчиків у віці чотирнадцяти років, а дівчат у віці дванадцяти) самим обирати собі опікуна, попередньо отримавши на це дозвіл від уряду. Опікуном жінки в судових питаннях вважався її чоловік, а за його відсутності для представлення її інтересів мав бути призначений спеціальний уповноважений.¹

Також опікуна могли, за бажанням і потребою, мати поважні за віком люди за сімдесят років.² Отже, сам термін «опікун» у «Зібранні» набував значно ширшого значення, тепер він мав більш функціонально-економічне, а не лише соціально-виховне навантаження.

Загалом, саме про такий прагматичний характер опікунства як явища було зазначено вже в перших реченнях «Зібрання»: *«щоби батьківське майно рухоме та нерухоме, не було розтрачено чи приведене до упадку»*³. Питання ж самого виховання сиріт та надання їм освіти поруч не згадується. Подібне бачимо в п'ятдесять третьому артикулі, у якому зазначається: *«звання опікуна й посада складається особливо з того, щоб речі та майно сиріт явно вірно... переписати, опис порядно зіставити і його копію в правління цивільне чи суд віддати і в означений час рахунок з опіки чинити, загалом же у всіх тих речах так діяти, як вірному й доброчесному в такому випадку діяти належить, під заклад усієї своєї власності»*⁴.

Відмінним від попередніх законодавчих актів є восьмий пункт артикулу, в якому підтверджується, що якщо майно малолітніх, що знаходяться під опікою, буде розташоване на великій відстані одне від одного, або ж *«якщо майна сирітського прибавилось стільки, що їм один опікун управляти не може»*⁵, то була передбачена можливість призначення додаткового опікуна, а вже у двадцятому артикулі бачимо, що опікунами над одними малолітніми та їх маєтками могли бути і три, або й чотири

1 Там само. С. 68-69.

2 Там само. С. 71.

3 Там само. С. 68.

4 Там само. С. 80.

5 Там само. С. 78.

особи. Подібна практика призначення кількох опікунів буде ще більш помітна у діяльності дворянських опік. У «Зібранні» додатково йшлося про те, що якби якийсь із них заподіяв шкоду майновим інтересам сиріт, то він мав би відповідати за це із власних фінансів, а в разі відсутності таких, уже б спрацьовувала колективна відповідальність і збитки мали покривати співопікуни¹.

Також у даній пам'ятці знаходимо додаткові, не представлені в раніших кодифікаціях умови, що могли бути причиною відмови опікуна від виконання запропонованих йому обов'язків. Такими були: наявність великої кількості дітей (конкретна кількість не вказана), важка хвороба, вік понад сімдесят років, або менше за двадцять один рік (за цісарським правом — менше двадцяти п'яти), наявність *«троякої опіки у своєму віданні»*. Також передбачалось, що особливі права на відмову від обов'язків опікуна мали люди з наступними соціальними маркерами: *«нагороджені від республіки, якимось чином»*, панські секретарі, люди військового звання, дворяни, лікарі. Опікунами також не могли призначатись особи духовного чину, за винятком тих, хто мав успадковані від батька та матері, придбані, але обов'язково не церковні, маєтки в тому повіті, де проживали сироти².

Як і «Права, за якими судиться малоросійський народ», «Зібрання малоросійських прав» мають багато спільного з Литовськими статутами. Зокрема, у «Зібранні» було виявлено п'ятдесят чотири посилання на розділ статутів, що має назву «Про опіку». З п'ятнадцяти артикулів якого були використані всі³.

Отже, у даному розділі ми побіжно розглянули засади та еволюцію опікунської традиції, що існувала на українських землях упродовж кількох століть. Від норм, установлених «Руською Правдою», до незатверджених «Прав, за якими судиться Малоросійський народ» та «Зібрання малоросійських прав», що являє собою

1 Там само. С.73

2 Там само. С. 71.

3 Там само. С. 10.

своєрідний опис преісторії дворянської опіки як одного з органів соціального захисту сиріт та вдів на українських землях.

Аналіз та порівняння розглянутих нормативних актів дозволяє стверджувати, що всі вони, за своєю суттю, були удосконаленими варіантами своїх попередників. Зокрема, запозичували вже розроблений законодавчий досвід, дещо доповнювали й видозмінювали його. Наприклад, у різноманітних за часом та змістом нормативних актах усе ж зберігалися деякі загальні принципи, починаючи від процесуальних — складання опису майна перед передачею його в управління опікуну, до контролюючих — нагляд за справною діяльністю опікунів та настановчих — опису профілю осіб, що могли бути призначені опікунами.

Проте, помітними були й певні відмінності. Так, у перших із розглянутих нами нормативних актах — «Руській Правді» та Литовських статутах основний акцент був зроблений на функції соціального захисту сиріт. У документах переважно йшлося про процеси успадкування майна та виховні процеси, що супроводжували сам процес опікунства. Хоча не варто ігнорувати той факт, що вже в Литовських статутах додалось врахування станових інтересів шляхти та нащадків — майбутніх шляхтичів. У двох же хронологічно пізніших пам'ятках — «Правах, за якими судиться Малоросійський народ» та «Зібранні малоросійських прав», бачимо розширення поняття опікунства, зокрема встановлення можливості нагляду над марнотратниками та особами з психічними порушеннями, боржниками, людьми похилого віку.

Саме еволюція в бік поєднання соціальної функції допомоги сиротам та вдовам у сферах виховання та забезпечення економічної стабільності майна, що переходило в їх володіння, та контрольної функції стосовно майна марнотратників та боржників, буде частиною діяльності дворянських опік, що стануть першими становими інституціями подібного зразка на українських теренах. Своєю чергою, це свідчитиме про зрушення в бік використання за своєю суттю соціально орієнтованих органів опіки для забезпечення економічних інтересів держави, контролю над її привілейованим станом, підтримки загальної стабільності імперії.

Водночас норми, впроваджені російським законодавцем, будуть принесеними «ззовні», а тому вступатимуть у своєрідний конфлікт із тими, що поступово випрацьовувалися та впроваджувалися на українських теренах. Усе це відкриває для нас розуміння дворянських опік як суто імперських інституцій із властивими тільки їм, особливими по відношенню до дворянства як стану, функціями.

2.2. Організаційне становлення дворянських опік Волинської губернії в системі станових органів дворянства

Соціальна стратифікація Російської імперії у своїй основі передбачала чітке виокремлення привілейованого дворянського стану, що було зумовлено не лише високим рівнем впливу та економічної потуги знатних родів, але і їх загальною роллю опори монаршої влади на місцях. Уже в «Грамоті на права, вольності й переваги благородного російського дворянства» від 21 квітня 1785 року зазначалось: *«Не лише імперії і трону корисно, але і справедливо, щоби благородного дворянства почесний стан зберігався і затверджувався непохитно й непорушно. І для цього здавна, нині та прибуде навіки благородна дворянська гідність невід'ємною, спадкоємною та успадкованою тими чесними родами, які цим користуються»*¹.

Дана настанова підкреслювала: збереження привілеїв дворян, їх спадковість та регламентованість в інтересах монарха та імперії в цілому, тому й надалі буде об'єктом монаршої турботи. Водночас для забезпечення виконання даного наміру недостатньо було лише задекларувати спадковий принцип переходу титулу, необхідно було й визначити та впровадити в життя механізми його реалізації, які б сприяли утворенню відносно замкнутого соціального прошарку, що мав би власні механізми захисту та впливу на державне життя. Водночас очікувалось, що дані механізми будуть підконтрольні державі, затверджуватимуться нею та діятимуть у її інтересах, утворюючи своєрідний баланс між привілеями та покорюю.

¹ Российское законодательство X-XX вв.: в 9 т. Т.5. Законодательство периода расцвета абсолютизма. М. 1987. С. 26

Забезпечувати таке врівноваження мали корпоративні станові інституції, найбільш відомими та ґрунтовно дослідженими з яких є дворянські зібрання та посада предводителя дворянства. Водночас маємо зазначити, що відповідно до законодавства всі вони не мали якогось чіткого ієрархічного устрою, хоча й були безпосередньо пов'язані між собою. Так, повітові дворянські органи не підпорядковувалися губернським і могли самостійно контактувати з вищою владою, а дворянські опіки, хоч і очолювалися предводителем дворянства, але додатково контролювалися губернським правлінням, окружним судом, казенною палатою тощо. А дискусії щодо потреби створення єдиної структури дворянських станових органів так й не призвели до якогось практичного втілення¹.

Із цього приводу цікаву думку висловив у своїй роботі С. Корф. Він стверджував, що однією з визначальних рис дворянських органів у цілому було те, що на них покладалась участь у загальному повітовому управлінні, що позбавляло їх виключно станового статусу². Таким чином, станові інституції мали гібридний характер, містили в собі дві основи, що подекуди вступали в конфлікт між собою: бюрократичну імперську та зорієнтовану на задоволення інтересів привілейованого прошарку суспільства.

Далі ми розглянемо ці станові корпоративні органи та місце серед них дворянських опік Волинської губернії. По-перше, це допоможе нам зрозуміти місце й роль об'єктів нашого дослідження серед інших станових інституцій імперії, а по-друге, ми матимемо змогу виявити відмінності між характеристиками автономності та становості, що в різній мірі були характерні дворянським опікам, дворянським зібранням та посаді предводителя дворянства. Останнє із зазначеного буде корисним у контексті взаємозв'язку з одним із наступних розділів, де ми дослідимо контрольні функції, якими були наділені дворянські опіки, адже попри їх діяльність як станових

1 Корелин А. Дворянство в пореформенной России (1861—1904). Москва, 1979. С. 135.

2 Корф С. Дворянство и его сословное управление за столетие 1762—1855. Санкт-Петербург, 1903. С. 86.

органів, низка їх характеристик дещо відрізняється, зміщуючи фокус на тісніший первинний взаємозв'язок опік із державним виконавчим бюрократичним апаратом.

Почнемо з дворянського зібрання, що було основним колегіальним представницьким органом привілейованого стану імперії, та було засноване у Волинській губернії в 1796 році. Воно мало свій герб, печатку, обирало власного секретаря, мало архів, будинок для зборів та спільну касу, що складалась із добровільних пожертв та планових обов'язкових внесків. Разом депутати від різних повітів та предводитель складали дворянське депутатське зібрання губернії, контроль за діяльністю якого належав Сенату (відділ Герольдії, з 1848 року — Департамент герольдії), що був наділений особливими повноваженнями із підтвердження приналежності до дворянського стану. Юридично зібрання прирівнювалися за своїми правами до адміністративних, судових, фінансових та інших губернських установ і у своїх діях ні від кого не залежали.

Депутатські зібрання, найперше, відповідали за розгляд справ про дворянське походження особи, ведення родових книг та всіх суміжних повноважень. Саме перевірка приналежності осіб до привілейованого стану було одним із важливих завдань, що постало перед імперією після кооптації місцевої знаті до російського дворянства та однією з причин, що призвела до створення зібрань, адже лише в перші три десятиліття після утворення депутатське зібрання Волинської губернії розглянуло понад 12 тисяч справ¹.

Також до їх функцій належало обрання посадових осіб для громадського управління та служби в державних закладах на місцях: повітових та губернських предводителів дворянства, засідателів верхнього й нижнього земських суддів і совісного суду, окружного чи повітового суддів, депутатів для складання родовідних книг, земського справника тощо. Зібрання засідали раз на три роки в губернському

¹ Казначєєва Л. Волинське депутатське зібрання — короткий етап від самоврядування до імперської залежності. *Проблеми історії України XIX — початку XX ст.: Зб. наук. праць*. Київ, 2006. Вип. 12. С. 143.

місті, а право голосу залежало від низки цензів. Під час своїх засідань вони як затверджували кандидатури на попередньо зазначені посади, так і обговорювали пропозиції, внесені зі сторони влади, а також власні ідеї щодо станових потреб. Дворянські зібрання могли подавати клопотання та скарги до генерал-губернатора, Сенату та самого імператора щодо задоволення своїх потреб та вигод. Стеження за коректністю та законністю постанов зібрань зі сторони влади провадив губернський стряпчий.

Іншим місцевим виконавчо-розпорядчим становим органом дворянства був предводитель дворянства. Предводитель дворянства у всіх списках губернського керівництва знаходився на другому місці після губернатора, по факту ж, він був другою особою в губернії і входив до майже всіх губернських міжвідомчих присутствій¹. Уже на початок ХХ ст. під безпосереднім контролем предводителя знаходились десятки різних попечительств, комісій, присутствій та комітетів.

Предводитель дворянства був вищою інстанцією між засіданнями дворянських зборів. На нього покладався обов'язок щодо нагляду за веденням родовідних книг, складання списків дворян, які мали право брати участь у зібраннях, нагляд за моральною поведінкою членів дворянської корпорації, застосування щодо них деяких дисциплінарних заходів, видача дворянам характеристик у разі їх вступу на державну службу. Вони ж значною мірою були виконавцями постанов дворянських зібрань. Окрім того, вони були хранителями дворянських капіталів, відповідали за їх раціональне використання, очолювали депутатські зібрання, опіки, готували матеріали до дворянських зібрань та головували в них².

Тепер перейдемо до нашого об'єкта дослідження, почавши з історії його заснування та структури. Ідея унормування справ опіки над сиротами та майном, яке вони успадковували, постала в середовищі самих дворян набагато раніше за фактичний час запровадження відповідних інституцій в імперії. Проте, довгий час не

1 Барвінок.О. Функціонування... С. 127.

2 Корелин А. Дворянство в пореформенной России... С. 133.

існувало цілісного бачення, чи буде покладено подібні функції на предводителя дворянства, обраного комісара чи якусь новостворену інституцію. Не було й чіткого розділення інтересів стану та інтересів окремих осіб. Опікуном то бачився предводитель дворянства — представник інтересу стану в цілому, то родич чи родичі, завданням яких був захист сімейних інтересів. Питання це було вирішене самим урядом, що від початку розмежував два поняття: предводителі дворянства стали одноосібними становими органами, опіка ж була виділена в самостійну, окрему установу¹.

Поява дворянських опік зафіксована «Установами для управління губерніями Всеросійської імперії» 1775 року, а саме шістнадцятим їх розділом та артикулами двадцятим, двадцять першим та чотириста дванадцятим, у яких описувались їх місце в бюрократичній системі імперії, механізми їх запровадження та особливості функціонування. Проте, опікунські норми російського зразка на території українських губерній, у тому числі Волинської, впроваджувались зі значною затримкою. Найбільше питань виникало щодо чинників, наявність яких передбачала накладання опіки. Так, у лютому 1817 року вийшла постанова «Про порядок запровадження дворянських опік у губерніях від Польщі приєднаних»². У ній йшлося про те, що окрім догляду за маєтком сиріт, дворянська опіка також мала чинити нагляд та призначати опікунів у помістя тих дворян, що мали непогашені боргові зобов'язання: *«В приєднаних від Польщі губерніях: Київській, Волинській... правила й обряди для провадження справ про дворянські маєтки, що потрапляють в опікунське управління, постановити наступне: у порядку при призначенні опікунів до маєтків, що знаходяться в нагляді Опіки по призначенню Уряду за борги Державному позиковому банку та іншим місцям, за казенні стягнення та інші випадки, у віддачі цих маєтків опікунам в управління, в отриманні від них звітів і в призначенні їм у нагороду чинити одноманітно з тим, як це влаштовано для тих маєтків, що прийняті в опіку по*

1 Корф С. Дворянство и его сословное управление... С. 106.

2 ПСЗРИ. Собр. I. Т. 34. № 26707. Спб., 1830. С. 94-95.

малолітству дворян і по інших випадках, що потребують рішення. Бо тут різниця полягає лише в причині потрапляння маєтку в опіку, а правила й обов'язки в управлінні, як тим, так і іншим одноманітні...» Також у даній постанові йшлося про розмір винагороди для опікуна, про порядок відшкодування коштів, витрачених на канцелярські потреби тощо.

Цікавою в даній постанові є інша деталь — постійні згадки норм Литовських статутів. Це дає розуміння, що певний час після інкорпорації українських земель до складу імперії їх норми у сфері опіки та піклування все ще залишалися діючими в місцевому правовому полі. Зрозуміло, що довго подібна юридична десинхронізація існувати не могла і вже в 1822 році була ухвалена постанова «Про поширення на Малоросійські та приєднані від Польщі губернії правил про дворянські опіки, встановлені для Великоросійських губерній»¹, згідно з якою надалі як дворянські опіки, так й інші інституції імперського бюрократичного апарату мали керуватись у власній діяльності виключно російським законодавством: *«для спільного одноманіття в Державі, в усьому, що відноситься до посад опік, керуватись у губерніях, від Польщі приєднаних, і в Малоросії, тими ж узаконеннями, які вже були виданні й будуть видаватись на цей предмет і на Великоросійські губернії...»*. Пояснювалося це користю для держави та недосконалістю польського законодавства в питаннях опіки та піклування. Хоча серед архівних справ Волинської губернії ми все ще зустрічаємо посилення на Литовські статuti й у пізніший період: у 1826², 1834³, 1838⁴ роках тощо.

Впровадження дворянських опік відбувалося за адміністративно-територіальним принципом, адже вони обслуговували інтереси дворян кожного конкретного повіту. У разі недоцільності утворення окремої опіки через відсутність достатньої кількості її фактичних клієнтів на цій території — поміщиків, могли

1 ПСЗРИ. Собр. I. Т. 38. № 29054. Спб., 1830. С. 214-216.

2 ДАЖО. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 5.

3 Там само. Спр. 90. Арк. 3.

4 Там само. Спр. 22. Арк. 38.

відбутись певні об'єднання, що мали затверджуватися Міністерством внутрішніх справ. Також упродовж століть могло відбуватися збільшення, зменшення кількості дворянських опік на території конкретної губернії. Що стосується Волинської губернії, то тут їх кількість залишалась незмінною¹. Зокрема в 1913 році ми бачимо наступні дворянські опіки та предводителів дворянства, що їх очолювали: Житомир (Мезенцев Борис Сергійович), Володимир-Волинський (Зарембо Василь Миколайович), Дубно (Прибільський Дмитро Аркадійович), Ізяслав (Желябужський Еспер Дмитрович), Ковель (барон фон-Оффенберг Ульріх-Карл-Пьотр Петрович), Кременець (Журавський Дмитро Євгенійович), Луцьк (Беляєв Анатолій Григорович), Новоград-Волинський (Уваров Володимир Сергійович), Овруч (Енько-Даровський Федір Михайлович), Острог (Борісов Петро Іванович), Рівне (Андро Дмитро Федорович), Старокостянтинів (Журавський Михайло Євгенійович).²

Створювались дворянські опіки при земських судах. Очолювали їх предводителі дворянства, а її членами були, відповідно, суддя та два засідателі зазначених судів³. Верхній земський суд (під час його існування, пізніше — окружний) був другою інстанцією у вирішенні спірних справ. Саме сюди надходили апеляції, щодо тих чи інших цивільні проваджень, що стосувались опікунства⁴.

В архівних матеріалах Волинської губернії бачимо, що саме до нижнього земського суду дворянські опіки зверталися задля виконання тих чи інших наказів (постанов). Саме вони відповідали за сприяння в призначенні на роль опікуна тієї чи іншої особи, фіксації, опису та передачі успадкованого малолітніми сиротами майна⁵, опису маєтку перед його конфіскацією з подальшим продажем, або встановлення

1 Шандра В. Дворянська опіка... С. 91.

2 Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Волынской, Подольской губерниям / М.В. Довнар-Запольский. Київ, 1913. 1158 с.

3 Корф С. Дворянство и его сословное управление... С. 108.

4 Шевчук А. Судова влада в житті суспільства Правобережної України (кінець XVIII- перша третина XIX ст.) : монографія. Житомир, 2022. С. 82.

5 ДАЖО. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 4—5.

адміністративного нагляду за ним¹. Земські ж суди мали слідкувати за тим, щоб власники конфіскованого та переданого під адміністративний нагляд майна надалі в ньому не проживали², вимагати від опікунів та адміністраторів звітів щодо їх господарської діяльності³ та виконувати інші постанови, що надходили від дворянських опік.

Як було зазначено вище, очолювали дворянські опіки предводители дворянства, що створювало для них додаткове й суттєве навантаження, адже тепер окрім ведення власних справ, виконання належних їхній посаді повноважень, вони мали бути обізнаними ще й у справах опікунського нагляду за малолітніми сиротами дворян, удовами та маєтками боржників (у разі накладання адміністративного нагляду). Водночас головування у дворянських опіках саме предводителів дворянства за «Установами для управління губерніями Всеросійської імперії» не було чітко регламентованим. Вочевидь окрім права ініціації встановлення опіки, у них були лише ті права та обов'язки, які загалом були пов'язані з головуванням у колегіальній установі, тому окреслювати їх окремо не вбачалось необхідністю⁴. Якщо опіка була об'єднаною та обслуговувала інтереси дворян кількох повітів, то головував у ній той з предводителів, у чиєму повіті вона територіально знаходилась, а інші брали участь у засіданнях.

Робочі питання, що виникали під час провадження діяльності опік, вирішували два-три засідателі, що обиралися безпосередньо місцевими дворянами шляхом провадження стандартної процедури висування кандидатур із подальшим голосуванням та затвердженням губернатором. Їх кількість могла бути більшою в разі, якщо опіка була об'єднаною. У разі зміни одних засідателів на інших вони мали укласти зведені відомості про стан справ та перед переданням цієї інформації своїм наступникам відправити їх на схвалення губернатору. З 1866 року впроваджувались

1 Там само. Спр. 656. Арк. 12.

2 Там само. Арк. 7.

3 ДАЖО. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 656. Арк. 27.

4 Корф С. Дворянство и его сословное управление...С. 107.

певні зміни щодо призначення членів опік. Якщо мова йшла про губернії, де й далі діяли повітові суди із засідателями (виборними від дворянства), то ці ж особи посідали аналогічні посади в опіках. Якщо ж йшлося про губернії, де повітові суди були скасовані, то роль членів повітових судів переймали на себе засідателі дворянських зібрань.

Із журналів житомирської дворянської опіки бачимо, що при розгляді справ під час засідань обов'язково були присутні предводитель дворянства, суддя повітового суду, колезький реєстратор та губернський секретар¹.

З 1861 року засідателі дворянських опік і канцелярські службовці почали отримувати жалування та пенсію від держави відповідно до їх стажу. Окремо певні кошти їм могли виділяти дворянські зібрання². Таким чином, ми можемо стверджувати, що держава була зацікавлена в діяльності опік та усіляко заохочувала їх справну діяльність. Хоча, службу в цих інституціях не можна вважати перспективною, адже склад опік був обмежений і, відповідно, суттєвого кар'єрного росту не передбачав.

Так само, як і збір на утримання канцелярій дворянського зібрання та предводителя дворянства, гроші на ведення справ дворянських опік мали забезпечуватись коштом самих дворян конкретного повіту. У «Повному зібранні законів Російської імперії» знаходимо акт за 1835 рік, у якому визначалось наступне: *«Як дворянські опіки були запроваджені для справ власне дворянського стану, то і збільшення їх канцелярії мало відбуватись за рахунок саме дворянських маєтків»*³. Таким чином, центральна влада імперії черговий раз підкреслила, що опіки створені для дворянського стану та забезпечення його вузькостанових інтересів. Звісно, що переважаючий інтерес самої монархії в існуванні даних інституцій замовчувався.

1 ДАЖО. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 607. 393 арк.

2 Шандра В. Дворянська опіка... С. 93.

3 Гончарова Н. Повне зібрання законів... С. 31.

Рішення про збільшення канцелярії та видатків на неї мало виходити від її чиновників або бути затвердженим постановою місцевого Дворянського зібрання. Зміни щодо внесення нових грошових сум мали бути позначені в кошторисі земських повинностей кріпаків згідно зі встановленим для цього порядком. За бажанням предводителя дворянства канцелярія опіки, яку він очолював, могла утримуватися його власним коштом «для успішного ходу і виконання справ опіки»¹, як це відбувалось у випадку з маршалком Дубенської дворянської опіки.

Значущим для даного дослідження є постановка питання щодо підзвітності дворянських опік, адже попри зовнішній вигляд нормативної урегульованості та відповідної законодавчої закріпленості на практиці деякі аспекти були настільки суперечливими, що їх доводилося вирішувати через арбітраж інших інституцій.

Так, хоча офіційно дворянські опіки перебували у вертикалі Міністерства юстиції, проте право контролю за ними, окрім губернатора, мали губернське правління, окружний суд (сюди могли надходити позови щодо неправомірних дій дворянської опіки або таких, що шкодили інтересам малолітніх), казенна палата, управління державними маєтностями². Серед архівних матеріалів також виявлені накази щодо направлення тих чи інших документів до дворянської опіки, які могли надходити й від інших взаємопов'язаних із нею установ, наприклад, від Волинської палати кримінального суду³. Таким чином, самоврядність опік частково потрапляла під адміністративний контроль інших органів виконавчої влади імперії.

Окрім того, самі дворяни іноді зверталися не напряму до опік, а могли, наприклад, направити листа до губернатора з проханням підтримати те чи інше їх клопотання. І навпаки серед архівних матеріалів ми доволі часто виявляємо листи та постанови самого губернатора. Так, в одній з архівних справ представлені документи, в яких губернатор просить дворянську опіку підтримати звернення дворянки

1 ДАЖО. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 162. 15 арк.

2 Шандра В. Дворянська опіка... С. 92.

3 ДАЖО. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 656. Арк. 26.

Мочульської щодо призначення її старшого сина опікуном над іншими її малолітніми дітьми¹. Це є опосередкованим свідченням того, що вищі за ієрархією інституції та посадові особи могли здійснювати не лише координаційну функцію, але і впливати на операційні питання в діяльності дворянських опік.

Виникали й певні непорозуміння щодо порядку підзвітності дворянських опік та контролю за їх діяльністю. Наприклад, коли головний прокурор Волинської губернії, вважаючи діяльність дворянських опік неефективною, наказав повітовим стряпчим зібрати від них звіти, то натомість отримав численні відмови: *«Тамтешній Губернський прокурор, у поданні від 8-го числа, серпня цього року... пояснив, що, помічаючи досить слабку діяльність дворянських опік та сирітських суддів по губернії... і, бажаючи застосувати всі від його прокурорської сторони залежні міри до виправлення такого упуцнення... від 16 травня призначив... усім повітовим стряпчим надати в цій справі відомості, давши на це два тижні. Дубенський же стряпчий доносить, що не лише тамтешня дворянська опіка таку інформацію йому не надає, але і 20 червня письмово відізвалась, що вона не бачить уже потреби надавати подібні дані без вказівки вищого начальства. При цьому Дубенський стряпчий додає, що місцева опіка знаходиться не при повітовому суді, де б він міг бачити хід справ, але, попри законний порядок, при повітовому маршалку, в управління якого всі справи надійшли...»².*

Таким чином, установа своє небажання звітувати пояснювала як тим, що дворянські опіки подібні звіти не мають надавати, так і поясненням, що конкретно ця Дубенська дворянська опіка попри правила, встановлені в «Установах для управління губерніями Всеросійської імперії», знаходилась не при повітовому суді, а при повітовому маршалку, якому й передавала всі справи³. І хоча пізніше останній аргумент був спростований самою Дубенською дворянською опікою, яка

1 Там само. Спр. 27. Арк. 1.

2 ДАЖО. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 21.

3 Там само.

стверджувала, що насправді передає звіти як у повітовий суд, так і маршалку, який утримує канцелярію опіки власним коштом¹, проте подібні колізії теж ускладнювали контроль за ефективністю діяльності дворянської опіки. Варто відзначити, що в результаті даного протистояння було визнано правоту дворянських опік, а у якості покарання постановлено *«накласти... пеню»* на стряпчого.

Ще одним маркером у питаннях підзвітності можуть стати віднайдені в архівах уніфіковані формуляри чиновницького складу дворянських опік. На прикладі одного з них — *«Про формування списків чиновників, що служать у Житомирській дворянській опіці»*², можемо проаналізувати структуру документа, до якої включені наступні пункти (елементи): посада, ім'я, сімейний статус, наявність маєтків у власності, освіта, наявний попередній досвід роботи, військова служба, соціальне походження, отримані нагороди, випадки притягнення до суду тощо. Важливим у цьому випадку є не стільки їхнє наповнення, хоча це може сприяти складанню соціального портрета чиновника опік, а самі формуляри як форма звітності, адже зазначалось, що вони мали *«надаватися в інспекторський департамент Цивільного відомства напряму, а не через Губернське правління, кожні 5 років...»*. Це дає нам ще один індикатор щодо меж самоврядності, розуміння місця дворянських опік у структурі державних виконавчих органів імперії.

Висвітливши структуру та особливості функціонування дворянських опік та інших станових органів дворянства пропонуємо перейти до розгляду тих змін та трансформацій, що відбувались із ними впродовж кількох століть. Цей аналіз надасть можливість глибше зрозуміти місце дворянських опік серед інших станових органів у цілому та на території Волині зокрема. Зміни, що ми їх будемо розглядати, частково пов'язані із загальними реформами бюрократичного апарату імперії протягом століть, а частково з особливостями етнічного складу дворянського стану, що був важливим чинником політичних змін в українських губерніях. Особливо помітними ці

1 Там само. Арк. 22.

2 ДАЖО. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 330. 23 арк.

взаємовпливи були завдяки прагненню поляків до відродження власної держави та історично зумовленому високому відсотку поміщиків саме польського походження на території Волинської губернії.

Після гучних польських повстань, які напряду або опосередковано підтримала значна кількість польських поміщиків, а також унаслідок розгляду в Петербурзі двох донесень від місцевої адміністративної та військової влади, в яких йшлося про можливість аналогічних заколотів у губернії вже в листопаді 1863 року, у західних губерніях принцип виборності предводителя дворянства було замінено призначенням від уряду, що фактично перетворювало його до того ексклюзивний статус на чергову державну посаду з поширенням на неї частки загальних прав, що стосувалися державної служби, зокрема права на чин¹. Раніше, в 1831 році, були скасовані всі польські відповідники назв станових посад, у тому числі маршал / маршалок, які відтоді почали іменуватися губернськими / повітовими предводителями дворянства².

Подібний крок із недопущення небажаних та потенційно невірних імперії осіб до виконання тих чи інших посадових обов'язків був пов'язаний як із захистом імперією від нелояльних підданих, так і з подальшим упровадженням політики централізації управління, у якій захист інтересів самого привілейованого стану не був першочерговим. На перший погляд, це лише чергова зміна, одна з тих, що періодично відбувалися в кожній державі в процесі розвитку її бюрократичного апарату, проте це докорінно змінило сутність престижності посади предводителя, що частково перетворилася на звичайного представника чиновництва, втративши ореол виборного захисника інтересів та потреб місцевого дворянства.

Окрім того, імперський уряд провадив політику із заміщення важливих посад на місцях представниками саме російського дворянства на противагу польським

1 Шандра В. Дворянські установи південно-західного краю Російської імперії: формування кадрового складу (др. пол. XIX — поч. XX ст.). *Проблеми історії України XIX — початку XX ст.: Зб. наук. пр.* Київ, 2017. Вип. 27. С. 10.

2 Барвінок О. Дворянське самоврядування на Поділлі в умовах «нової» імперської політики (1830—1860-х рр.). *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Сер.: Історія.* Вип. 195. 2012. С. 12.

поміщикам. Зокрема йшлося про вихідців із внутрішніх російських губерній, що купували маєтки на території українських губерній й завдяки цьому набували права вважатись тут місцевими. Подібні рішення мали доволі сумнівні результати й часто призводили до нестачі відповідних кадрів, що призвело до дискусії про можливість призначення повітовими предводителями дворянства мирових посередників. Завдяки зазначеним нововведенням ця посада могла доволі довго залишатися вакантною в багатьох українських губерніях, особливо на Правобережжі.

Ще гіршою була ситуація із заповненням потрібних посад депутатами дворянських зібрань. Так, у 1884 році губернський предводитель дворянства та губернатор Волинської губернії через нестачу членів дворянського зібрання пішли на компроміс та схвалили депутатом мирового суддю, який навіть не мав у власності нерухомого майна. Впроваджуючи такі зміни, Російська імперія прагнула, щоб депутати дворянських зібрань та предводителі дворянства ставали надійними провідниками імперських інтересів у краї, сприяли його подальшій русифікації. Водночас подібні зміни мали сприяти й певному розвитку господарського устрою земель, адже на ці посади обирали переважно освічених людей, які були дійсно зацікавлені в змінах на краще¹.

Інший важливий становий орган, що захищав інтереси дворянства та зазнав значних трансформацій упродовж різних етапів свого існування — це дворянські зібрання. Наприклад, вони втратили право на присвоєння дворянських звань — воно відійшло до Тимчасового присутствія Герольдії, що ухвалювала остаточне рішення в цих питаннях та використовувала самі дворянські зібрання виключно як проміжну ланку для комунікації з місцевою елітою в цих питаннях². Також створювалися губернські ревізійні комісії, що мали перевіряти діловодство депутатських зібрань і законність зарахування ними осіб до привілейованого стану. При цьому до складу цих

1 Шандра В. Дворянські установи... С. 7—16.

2 Маркевич О. Волинське дворянське депутатське зібрання в системі станового самоуправління. Літописець. *Збірник V Всеукраїнської науково-практичної конференції «Права людини: історичний вимір і сучасні тенденції»*. Житомир, 2018. Вип.13. С. 33.

комісії входили совісний суддя, два кандидати на посади голів карної та цивільної судових палат, які балотувалися через депутатські зібрання, два представники від самих зібрань та канцелярські службовці. Тобто всі вони, крім губернського прокурора, були дворянами-обранцями зібрання. Сама діяльність зазначених ревізійних комісій була повільною та малоефективною, що зазначено у скаргах генерал-губернатора¹. Подібну ситуацію ми побачимо й у діяльності дворянських опік.

Зважаючи на зазначену низьку неефективність, у січні 1840 року було створено Центральну ревізійну комісію для перевірки дій депутатських зібрань Київської, Подільської та Волинської губерній. Віднині за пропозицією саме губернатора, а не депутатських зібрань, обиралися земські справники й засідателі земських суддів, а ті, які були обрані за старою процедурою, мали залишитися до завершення терміну їх повноважень. Лише за правління Олександра II, у 1840 році, це право було відновлено.

Також варто відзначити, що після подій 1831 року участь у дворянських зібраннях змістилась зі сфери прав ближче до сфери обов'язків, а ухиляння від участі в них могло потягнути за собою покарання. Вимоги до кандидатів стали суворішими, а списки членів дворянських зібрань перевіряли місцеві суди². Законодавство стало жорсткішим для представників дрібнопомісної шляхти, а поруч з підвищенням майнового цензу додався ще й політичний. Зокрема дворянин не мав бути прихильним до польського повстання, а після 1835 року ще й довести десятирічну службу в імперській адміністрації, або шестирічне перебування на якійсь шляхетській посаді. Внаслідок подібних обмежень до 1840 року право голосу на шляхетських зборах залишилось за доволі не чисельною групою осіб³.

1 Казначеева Л. Волинське депутатське зібрання... С. 143.

2 Барвінок О. Дворянське самоврядування... С. 13.

3 Бортнікова А., Бортніков В. Особливості формування органів дворянського самоврядування Волинської губернії (кінець XVIII – 30-ті роки XIX ст.). *Сторінки історії: збірник наукових праць*. 2021. Вип. 52. С. 57.

Після польського повстання 1863 року дворянські зібрання були заборонені в дев'яти західних губерніях, а виборні станові посади тепер заміщувалися за призначенням уряду. Не дивлячись на численні звернення навіть від представників саме російського дворянства цих територій, ці станові органи так і не відновили свою діяльність¹. До ідеї відродження повітових дворянських зібрань мали повернутися в 1905 році, проте далі підготовки змістовної урядової довідки щодо такої можливості справа не зрушила².

Проте польський фактор не був єдиним, який впливав на зміни в діяльності станових органів дворянства. Іншим таким фактором стали реформи 1860-х років у Російській імперії. Як зазначає С. Беккер, після скасування кріпосного права губернські депутатські зібрання пережили різке скорочення власної діяльності, адже тепер більше не потрібно було забезпечувати людьми місцеві адміністрації, поліцейські та судові органи. Їхнє існування тепер обмежувалось турботою про вузькі станові інтереси. І хоча низка губернських зібрань у 1859—1865 роках намагалася знову відігравати активну політичну роль, наприклад, обговорювати ті зміни в державному житті, що їх запроваджував Олександр II, проте отримали на це різку реакцію монарха, який у відповідь на цю активність зібрань скасував надане їм ще в 1831 році право звертатися до уряду зі скаргами на зловживання та недоліки місцевої адміністрації³.

Важливі зміни для становища дворянського зібрання принесла земська реформа, адже тепер дворянам довелося переосмислити власну роль у всестановій інституції. У земстві вони опинилися по один бік з представниками інших соціальних прошарків і мали переоцінити до того чітко розмежовані категорії «ми» та «вони». Звісно, дворяни все ж посідали провідні позиції у новостворених інституціях, а на чолі повітових та губернських земських зібрань стояли предводителі дворянства. Проте

1 Корелин А. Дворянство в пореформенной России... С. 134.

2 Шандра В. Дворянські установи... С. 9—10.

3 Беккер С. Миф о русском дворянстве... С. 227—228.

самі земські зібрання представляли інтереси всіх прошарків суспільства й мали діяти в інтересах усіх станів. Хоча подібне злиття ніколи не набуло завершеного вигляду, адже дворяни бачили в земствах можливість захисту власних станових інтересів, що були значно підважені у 1860-х роках¹.

Отже, зміни, що стосувалися функціонування дворянських зібрань та посади предводителя дворянства, були спричинені як бажанням монархії бачити їх очільниками та членами максимально лояльних та вірних до імперії осіб, так і окремими факторами політичного життя: активною діяльністю польських поміщиків у напрямку відродження Речі Посполитої, реформами 1860-х років тощо. Усе це призводило як до певних змін у становищі самого дворянства, так і до трансформацій тих інституцій, що відповідали за забезпечення їх інтересів, адже попри свою становість та корпоративність вони насамперед були виконавчими органами імперського бюрократичного апарату, що обслуговував інтереси монархії. Саме тому всі зміни працювали на задоволення потреб імперії, а не привілейованого стану.

Як зазначає у своїй праці Л. Казначеева: «Процес створення та видозміни станових органів дворянства відображає процес, яким центральна влада імперії намагалась інтегрувати місцеву еліту, спочатку залучаючи та віддаючи їй право активної участі в самоуправлінні на місцях через новостворені інституції, а згодом обмежуючи його, узалежнюючи їх від центральної імперської влади»². Здебільшого це стосувалося саме діяльності дворянських зібрань та предводителя дворянства.

Виходячи із вищезазначеного, логічно припустити, що об'єкти нашого дослідження — дворянські опіки Волині, як частина станових органів імперії, теж із часом мали зазнавати певних змін у своєму функціонуванні. І подібне дійсно відбувалось, проте мало дещо інший характер.

Першою і найбільш помітною зміною в їх роботі була кількісна: до стандартних справ, які розглядали дворянські опіки, додалися ті, що були пов'язані з участю

1 Кочергін І. Катеринославське дворянство... С. 103.

2 Казначеева Л. Волинське депутатське зібрання... С. 146.

місцевих поміщиків у польських повстаннях. Серед архівних матеріалів знаходимо згадку про існування цілого списку власників маєтків Подільської губернії, які мали бути позбавлені своїх володінь за підтримку повстанців: «... передати список поміщиків Подільської губернії, які перебувають у Польському королівстві та більшимени причетні до Варшавського повстання, маєтки яких на підставі Вищих декретів від 21 грудня 1830 р. і 7 березня 1831 р. підпадають під заборону...»¹. Вочевидь існували аналогічні списки і для інших губерній, у тому числі Волинської. Зокрема була виявлена справа поміщика Пропіборовського, в якій був описаний схожий за своїм змістом випадок².

Дворянська опіка була безпосередньо залучена до майнових процесів, започаткованих польськими повстаннями, адже мала відповідати за призначення тимчасових адміністраторів конфіскованих маєтків. Більша кількість справ надходило до опік і після повернення польських поміщиків із заслання у 1880-х роках. Втративши власні титули, вони все ще мали претензії щодо повернення їм родових маєтків та іншої власності, що ними часто володіли їхні дружини.

Побільшало роботи у дворянських опік і після 1861 року, адже у випадку, якщо маєток потрапляв у власність осіб недворянського походження, то саме дворянська опіка мала встановлювати нагляд над цим маєтком до часу викупу селянами власних земель³. В цілому скасування кріпацтва стало основним подразником трансформацій в українських губерніях на зламі ХІХ-ХХ століть. Втрата не дуже ефективної, але стабільної робочої сили поставила на межу виживання значної кількості господарств дворян-поміщиків. Так у 1877–1905 рр. вони втратили 31,6% володінь⁴. В даному

1 ДАЖО. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 59. Арк. 4.

2 Там само. Спр. 217.

3 Шандра В. Дворянська опіка... С. 99.

4 Отземко О., Темірова Н., Шандра І. Соціально-економічні трансформації в Україні на межі ХІХ-ХХ ст. за мемуарами представників економічної еліти. *Сторінки історії*. Київ, 2022. Вип. 54. С. 56.

випадку дворянські опіки розглядались дворянами як помічні інституції в уповільненні цих процесів занепаду¹.

Третя зміна в діяльності дворянських опік була передбачала часткову трансформацію меж урядового контролю. Після Першого польського повстання повноваження щодо накладання опіки на маєтки за жорстоке поводження та марнотратство передавалися генерал-губернатору, що ще тісніше пов'язувало дворянські опіки із губернською владою та змінювало межі їх автономії в цьому питанні².

Маємо зазначити, що монархію не дуже влаштовували самоврядні повноваження дворянських опік і вона намагалася змінити це, ще більше підпорядкувавши їх органам державного судочинства. Так, у проєкті М. Стояновського від 1892 року (до того був проєкт М. Любощинського від 1884 року) пропонувалося передати опікунські справи у відання мирових суддів з підпорядкуванням їх, своєю чергою, окружним судам. Проте самі дворяни виступили проти подібного втручання в становий устрій опік. Натомість пропонувалось удосконалити ієрархічну структуру дворянських опік, створити виборні губернські дворянські опіки (із залученням прокурорського нагляду), яким уже будуть підпорядковуватись аналогічні повітові інституції³.

Незадоволеними встановленням контролю уряду над опіками та подальшим намаганням їх реформувати були і дворяни Катеринославської губернії. Вони пропонували передавати звіти дворянських опік дворянським зібранням, а не Палаті цивільного суду, що б допомогло унормуванню роботи опік саме як станових органів. Висловлювали своє невдоволення вони й рішенням Державної Думи від 1869 року, за яким скарги на діяльність опік мали передаватися до окружних судів, адже на думку дворян ці чиновники не могли бути компетентними в подібних справах. Це було

1 Шандра В. Дворянська опіка... С. 86.

2 Барвінок О. Дворянське самоврядування... С. 12.

3 Шандра В. Дворянська опіка... С. 105.

цілком обґрунтованою претензією, зважаючи на цілий комплекс специфічних повноважень, якими були наділені дворянські опіки. Логіка ж держави швидше виходила з іншої основи — поступового нівелювання станового розмежування, що у 1870-х роках призвело до появи ідеї про встанові опіки¹. Звісно, самі дворяни сприймали це як загрозу втрати власних прав та привілеїв, їхнього особливого статусу. Тому протягом усієї останньої третини XIX століття дворянство успішно протистояло повторюваним спробам передати всі справи про опіки, незалежно від станової приналежності, у відання єдиного адміністративного органу².

Описані вище пропозиції дворянства, що були проігноровані, та дії уряду з подальшого посилення контролю за дворянською опікою свідчать про подвійну сутність цих інституцій, що була закладена вже на етапі окреслення меж їхніх повноважень та підзвітності. Адже доволі довгий час формування складу опіки залежало від дворянського зібрання та предводителя дворянства й відповідно сама інституція була орієнтована на захист привілейованого стану. Проте система її підзвітності, зміни у сфері діяльності самих зібрань та посади предводителя дворянства, а також подальше підсилення політики уряду з контролю за опікою не сприяли продовженню діяльності опіки як суто станового, корпоративного органу.

Підсумовуючи, зазначимо, що на противагу посаді предводителя дворянства та дворянському зібранню, опіки за роки свого існування мало в чому зазнали функціональних трансформацій. А ті зміни, що впливали на їх діяльність, стосувались, переважно, збільшення чи зменшення навантаження, яке на них покладалось, або ж тих змін, що відбувалися в адміністративній та політичній системі імперії загалом, наприклад, були пов'язані зі зміною принципу обрання засідателів земських суддів, що водночас були і членами дворянських опік, або правил призначення повітового предводителя, який їх очолював. Проте це був не прямий, а опосередкований вплив. Подібну тенденцію можна пояснити тим, що даний становий

1 Кочергін І. Катеринославське дворянство... С. 102—104.

2 Беккер С. Миф о русском дворянстве... С. 228.

орган уже із часу свого існування був рівноцінно і представником інтересів дворянства, і допоміжним адміністративно-управлінським органом імперії для контролю над дворянським станом.

Тому, коли імперська влада почала зменшувати роль дворянських корпоративних інституцій шляхом вивільнення місцевих установ з-під впливу органів дворянського самоврядування¹, це суттєво не позначилось на діяльності опік, адже дворянська опіка за своєю суттю була лише одним із функціональних відгалужень цих станових органів, що забезпечувала специфічну сферу їх інтересів та не несла в собі особливих загроз чи впливів, адже сама по собі не впливала на політичні процеси, а скоріше відчувала їх наслідки, а тому не розглядалась імперією як джерело потенційної загрози. Окрім того, вона вже від початку свого створення була швидше ще одним виконавчим органом бюрократичного апарату імперії, що хоч і був тісно пов'язаний з іншими дворянськими інституціями на місцях, проте не висловлював інтереси стану напряму, а обслуговував їх у тій сфері, що відповідала аналогічним інтересам імперської центральної влади.

Проте дворянські опіки були наділені й певними характеристиками, що зараховує їх саме до числа станових органів дворянства: виборність під час формування складу (у тому числі внаслідок включення осіб, що попередньо були обраними іншими дворянськими становими органами); утримання власним коштом; обслуговування інтересів дворян із боку самих же дворянських інституцій; ухвалення рішень у кооперації з повітовою дворянською корпорацією. Також сюди варто додати й використання їх самими дворянами для збереження своїх маєтностей та власної приналежності до привілейованого стану імперії, особливо в пореформену добу, під час складних процесів переходу до ринкових відносин.

1 Барвінок О. Дворянське самоврядування... С. 12.

2.3. Дворянські опіки Волинської губернії та всестанові органи опіки та піклування Російської імперії

Разом з описом історії становлення законодавства у сфері опіки та піклування, починаючи з Русі до інкорпорації українських земель до складу Російської імперії, варто також відобразити систему опіки над іншими верствами суспільства, що існувала в тогочасних реаліях. Це дозволить зрозуміти особливий становий підхід, що призвів до утворення опік як окремих корпоративних інституцій дворянства, а також визначити їх місце серед інших виконавчих органів опіки та піклування того часу. Виокремити подібні та відмінні риси та тенденції в їх функціонуванні, прослідкувати час та умови їх утворення. Адже попри те, що дворянські опіки були становими органами дворянства, в архівних документах вони фігурують поруч з іншими, всестановими інституціями опіки та піклування: *«Опіки й сирітські суди передавали б їх на ревізію в Цивільні палати, Генеральний та Головний суд, а останні, у випадку затримок чи у випадку найменшої затримки чи несправності в наданні звітів доносили б у Губернське правління для покарання винних за законом»*¹. Таким чином, вивчення загальної системи сфери опіки та піклування Російської імперії дасть нам додаткове розуміння особливого характеру дворянських опік, у тому числі тих, що існували на території Волинської губернії та є основними об'єктами нашого вивчення.

Уперше питання щодо створення окремих інституцій та закладів, що опікувалися би сиротами, постало на російських теренах в XVII столітті. Так, у 1682 році був виданий указ Федора Олексійовича, що так і не був реалізований на практиці, в якому зазначалось, що дітей жебраків треба забирати у їхніх батьків та віддавати до шкіл, щоб ті навчалися необхідним їм наукам та ремеслам.

У 1706 році в Новгороді при Колмово-Успенському монастирі був створений перший притулок для незаконнонароджених дітей, від яких відмовилися матері. Це мало запобігти як дітовбивству, так і зловживанням із боку професійний жебраків, які

1 ДАЖО. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 32.

забирали й часто калічили новонароджених для того, щоб використовувати їх як інструмент для отримання милостині. Вважається, що саме приклад церков, які згодом розширили мережу подібних притулків, спонукав до внесення змін до законодавства Російської імперії, що сталося за правління Петра I. За імператорським указом 1712 року почали створюватися спеціалізовані шпиталі для новонароджених в усіх губерніях, а вже 1714 року вийшов ще один указ — про створення шпиталів при церквах, куди відбиралися спеціальні годувальниці, що отримували за це плату у вигляді трьох рублів на місяць та частину заробітної плати хлібом. Заклади існували коштом відрахувань із місцевих бюджетів, а також приватних пожертв. Проте після смерті Петра I про їх існування дослідникам нічого не відомо.

Уже в другій половині XVIII ст. до питання відкриття закладів для немовлят-відмовників повернулася Катерина II. У 1763 році в Москві на європейський манер було засновано виховний будинок, пізніше такий же з'явився в Санкт-Петербурзі, а згодом і в різних частинах губерній, де їх відкривали благодійники власним коштом. Задум був цілком зрозумілим — виховати частину населення належним чином, щоб воно в майбутньому було корисним імперії. Наприкінці XVIII ст. поширилася традиція розміщення новонароджених сиріт при церквах, монастирях та шпиталях.

Дослідниця О. Кравченко припускає, що одним із перших реалізованих законодавчих актів Російської імперії, що стосувався опікунства та був застосований на території українських губерній, була «Інструкція губернатору та губернській і провінційним канцеляріям» від 1756 року, у шостому пункті якої йшлося про заохочення віддавати малолітніх сиріт, що не мали батька та матері, на виховання тамтешнім мешканцям. Подібне опікунство тривало до двадцяти, а подекуди до тридцяти років, а прийомна родина отримувала відповідне посвідчення¹.

Деякі норми, що з'явилися чи видозмінилися за часів Катерини II, увійшли до «Установ для управління губерніями Всеросійської імперії» 1775 року, які

1 Кравченко О. В. Опіка над дітьми на українських землях... С. 114.

започаткували створення дворянських опік, остаточно розділивши органи опіки та піклування за становим принципом. Так, якщо останні створювалися при земських судах, то для купецьких і міщанських удів та сиріт, так само як і для особистих дворян, подібні установи запроваджувались при магістратах та мали назву міських сирітських судів. Як і дворянські опіки, сирітські суди не були впроваджені на території українських земель відразу. Так О. Малишев зазначає, що їх мережа тут була створена лише в 30-ті роки XIX ст¹.

Сирітські суди дбали про влаштування малолітніх, що втратили батьків, до відповідних сирітських училищ, або ж прилаштували їх до приватних осіб для навчання ремеслу. Подібно до дворянських опік вони призначали опікунів та мали контролювати збереженням власності малолітніх та їх належне виховання. Щодо вдів то йшлося переважно про надання їм безкоштовного стряпчого. Про стан справ міські сирітські суди мали щороку доповідати до губернського магістрату, останній був й апеляційною інстанцією². Зазначені функції будуть характерні й об'єкту нашого дослідження з відмінністю лише щодо соціального стану на який поширювалась їх діяльність.

Сприяло започаткуванню державної системи піклування і створення Приказів громадської опіки (дала - ПГО)³. Вони підпорядковувались імператору та Сенату, а з 1802 року Міністерству внутрішніх справ. Фактичне їх створення в умовах адміністративної реформи 1775 року й поклато початок оформленню кістяка системи державної опіки над малолітніми сиротами в Російській імперії. Поміж низки своїх дійсно широких функцій щодо утворення та нагляду за народними школами, лікарнями, госпісами, богадільнями, лікарнями для душевно хворих, робітних та упокорювальних будинків, вони відповідали й за створення та догляд за сиротинцями та виховними будинками (домами). ПГО дбали також про прилаштування дітей у різні

1 Малишев О. Міські сирітські суди в Україні: історико-правове дослідження: монографія. Київ, 2013. С. 111.

2 Шевчук А. Судова влада в житті суспільства Правобережної України... С. 141.

3 Фомін В. Теорія і практика організації... С. 21.

сім'ї з наданням опікунам коштів за їхні «послуги»; влаштування сиріт до відповідних навчальних закладів, або ж, згідно з їх розумовими здібностями, до навчання ремеслам¹. При цьому, як і у випадку з дворянською опікою, за належним виконанням обов'язків опікунами впроваджувався контроль.

Прикази громадської опіки віддзеркалювали ідеї соціальної опіки як однієї із державних галузей управління на противагу ідеї соціальної опіки, як благодійного вияву з релігійно-моральною метою, що культивувалась у масах як складова частина ідеї порятунку душі. Так, за «Положення для сирітських будинків, що засновувалися під відомством Приказу громадської опіки» від грудня 1836 року для догляду за незаконнонародженими дітьми мали бути створені виховні будинки. Проте поширенішою була все ж таки практика прилаштування немовлят у сім'ї з певною платою за це. Коли дитина підростала, її віддавали до сирітського будинку, або ж вона на певних умовах залишалась у прийомній сім'ї².

Звертаючись до географічних меж нашого дисертаційного дослідження — Волинської губернії, зазначимо, що на кінець XIX століття Волинському приказу громадської опіки в Житомирі підпорядковувалися наступні інституції: лікарня із відділенням для божевільних на 120 ліжок, сирітський будинок на 90 дітей, богадільня на 150 осіб. В інших містах губернії знаходилося ще 11 лікарень. За сорок років опісля реформи 1861 року кількість дітей сиріт зросла в сім разів. Також спостерігався високий рівень смертності. Так, серед підопічних сирітського будинку Житомира найчастіше причиною смерті називалося виснаження. Та ж тенденція спостерігалась і серед сиріт, які передавалися на виховання до сімей. Це траплялось і тому, що прикази не дбали належним чином про відбір належних опікунів, деякі з них навіть не мали власного житла. Траплялись і випадки, коли жінки перетворювали це на промисел та брали собі більшу кількість вихованців, чим могли фізично доглянути. Єдине, що їм було потрібне для отримання виплат — щомісячна довідка від волосної управи про

1 Кравченко О.В. Опіка над дітьми на українських землях... С. 138.

2 Сербалюк Ю. Соціальна опіка... С. 42.

те, що дитина жива. Разом із тим, це не було особливістю виключно Волині, подібна тенденція спостерігалася на території всієї Російської імперії¹. Цьому сприяли як байдужість чиновників приказів, так і значне службове навантаження, адже до сфери їх відповідальності було віднесено дійсно велику кількість справ не лише щодо опіки, але й щодо піклування про всі незахищені верстви суспільства.

Помітними були й зловживання, або недогляд з боку посадових осіб приказів громадської опіки. Ризик подібного був високим, адже дані інституції були й умовними банками, що мали у своєму розпорядженні кошти, що їх уряд виділяв на благодійність, а також ті, що були зібранні для тих же потреб з населення. ПГО мали право надавати ці кошти у виглядів займів поміщикам під заставу майна, таким чином пускаючи їх в оборот². Проте такі витрати не завжди були раціональними. Так в 1831 році на майно подільського губернатора П. Литвинова було накладено заборону. Це стало покаранням за те, що, перебуваючи на посаді голови приказу, він санкціонував виділення позики розміром 6 тисяч рублів одному з купців, що так і не була ним виплачена. Після продажу закладеного майна решту суми мав компенсувати саме губернатор, губернський предводитель дворянства та секретар ПГО³. Подібні випадки непрофесійної поведінки окремих посадових осіб опік траплятимуться й в діяльності досліджуваних нами дворянських опік.

У цілому ефективність діяльності ПГО можна піддати сумніву. Так, у 1828 році Миколаю I був підписаний указ, за яким їм заборонялося засновувати нові виховні будинки, а наявні мали бути закриті, діти ж мали бути передані добродійцям за плату чи безкоштовно. Причиною цьому, вочевидь, стала вражаюча смертність новонароджених у подібних закладах, що сягала 81—100 %. Зазначений указ про закриття був скасований лише в 1898 році⁴.

1 Там само. С. 61

2 Воробей Р. Місце і роль приказів громадської опіки у системі губернських органів управління (друга половина XIX – поч. XX століть.). *Сіверянський літопис*. Чернігів, 2006. Вип. 2. С. 58.

3 Шевчук А. Судова влада в житті суспільства Правобережної України... С. 441.

4 Кравченко О.В. Опіка над дітьми на українських землях... С. 140.

В цілому імперські законодавці не зупинялись, шукаючи все нові форми та формати опікунських закладів. Так, у 1838 році було створено Комітет Головного опікунства дитячих притулків під патронатом імператриці Олександри Федорівни. Йому належало відповідати за створення нових закладів у всіх губерніях, а також за розробку єдиного положення, що регулювало б їх діяльність (було затверджено в 1839 році). Після ж ліквідації Комітету в 1864 році, усі його справи були передані Відомству установ імператриці Марії, а в 1891 році було затверджено нове «Положення про дитячі притулки», на основі якого почали відкриватися сільські опікунства дитячих притулків.

Функціонували сирітські притулки на основі циркулярів, що видавалися Комітетом головного опікунства в столиці імперії. Задекларованою метою було надання опіки та належного релігійно-морального виховання бідним дітям обох статей незалежно від стану та віросповідання¹.

У 1892 році був виданий «Статут про громадську опіку» (вміщений у XIII томі «Повного зібрання законів Російської імперії») — основний документ, що врегулював питання соціальної підтримки різних категорій населення кінця XIX — початку XX століття. Він підпорядковував питання суспільної опіки в країні Міністерству внутрішніх справ. Загальний нагляд за дотриманням норм законодавства покладался на губернаторів. Кошти на соціальну опіку формувались, окрім відсотків із капіталу та запровадження спеціальних зборів, із чотирьох основних джерел:

- пожертви та тестаменти, що спрямовувалися безпосередньо на користь закладів опіки (наприклад, збір у кухлі «карнавки», що розміщувались у соборах та великих церквах);
- надходження від міст та казни (стали першим джерелом стабільних надходжень на утримання опік на кінець XIX століття);

1 Там само. С. 119.

- кошти з пені та штрафів;
- різноманітні господарські та випадкові доходи (наприклад, гроші, отримані від продажу майна банкрута, після відшкодування всіх його боргів).

При цьому, перелік заходів, де міг відбуватися благодійний збір коштів на користь опікунських установ, встановлювався триста дев'яносто другою статтею «Установ для управління губерній Всеросійської імперії». Це було необхідно, щоб попередити приховане акумулювання коштів на антидержавні заходи. Наприклад, друк та поширення забороненої літератури, або ж утворення нелегальних товариств.

Ще в 1816 році був ухвалений закон «Про неприйняття від порочних людей пожертвувань та про не нагородження їх за це», який вимагав перевірити жертводавців на перебування під судом чи слідством. А в 1857 році іменним указом Олександра II вводилось правило, за яким пожертви, подарунки на користь духовних та світських закладів від станів, товариств, громад мав приймати саме міністр внутрішніх справ¹.

Таким чином, питання встановлення соціальної опіки, збору та внесення коштів на допомогу інституціям опіки та піклування знаходилося під чітким наглядом імперії, а саме Міністерства внутрішніх справ, що підкреслює рівень контролю даного питання з боку держави, баланс між благодійністю та державним регулюванням. На перший погляд, соціальна сфера опіки та піклування була далекою від політики, насправді ж вона була потужним важелем впливу на соціум та становище імперії, а також сприймалась як джерело потенційних загроз як із погляду важливості нагляду за вразливими категоріями, що мали бути лояльними підданими та працювати на користь держави, так і з погляду можливих зловживань під приводом та прикриттям благодійності. Подібний сильний вплив держави буде помітним і у діяльності дворянських опік, що будуть перетворені нею на один з інструментів стеження за станом, від якого могли виходити чи не найбільші із раніше зазначених нами загрози.

1 Сербалюк Ю. Соціальна опіка... С. 39—41.

Наприкінці XIX — на початку XX століття відбувалося інтенсивне відкриття закладів суспільної опіки малолітніх сиріт та молоді, яке супроводжувалося поглибленням змісту, розширенням напрямків їх діяльності: відбувалася реорганізація опікунської системи в регіонах (згідно з «Положенням про дитячі притулки» 1891 року); помітним було збільшення добровільних пожертвувань на користь добродійних організацій; розроблено «Зразковий статут про громадську опіку та піклування» 1892 року; встановлювалися правила здійснення контролю за тими закладами опіки та піклування, що були засновані приватними особами та громадськими організаціями. Також напередодні розпаду імперії, в 1917 році було створено Міністерство державної опіки та піклування. Водночас відбувалася активна дискусія щодо можливих шляхів поліпшення як законодавчого регулювання, так і діяльності інституцій опіки дітей та молоді. Серед можливих напрямків були: покладення цілковитої відповідальності у сфері опіки та піклування на державу; відновлення активної діяльності церков та їх парафій у цьому напрямку; підсилення приватної ініціативи, зокрема, шляхом спрощення реєстрації товариств та інших благодійних організацій¹. Проте розпад імперії не дозволив реалізувати зазначені ідеї.

Окрім раніше описаних нами державних установ та практик надання індивідуальної опіки на території українських земель у складі Російської імперії існували й інші її види. До прикладу, так звана суспільна опіка. Такий різновид колективної опіки був доволі давньою традицією для наших земель. Так, історичні джерела засвідчують факти її існування вже в XVIII — першій половині XIX столітті. Після селянської реформи 1861 року справу встановлення опіки над неповнолітніми сиротами було закріплено за сільськими громадами, а саме сільськими установами самоврядування, що мали відповідати за призначення опікунів та попечителів, а також контролювати їх діяльність. Також справи, що стосувались «громадського призріння» відносилися до відома волосних установ. Передбачалось, що судові справи, що

1 Фомін В. Теорія і практика організації... С. 28.

стосувалися малолітніх не могли розглядатися третейськими судами. Таким чином, повноваження безпосереднього розв'язання питань опіки надавалося самій громаді, адже її члени були тісно пов'язаними як між собою, так і з покійними батьками малолітніх, з якими часто володіли спільними земельними ділянками, мали спільну кругову поруку у виконанні повинностей. Певного розмежування набували дефініції, наприклад, термін «опіка». У цьому випадку він означав право тимчасового розпорядження майном того, хто підпадав під опіку. Термін «призріння» буквально означав догляд та стосувався виховання та представлення інтересів сиріт у різних установах¹. Проте тут варто зазначити, що держава цілком і повністю не покладалася на волю громади: після ухвалення вже згадуваного раніше «Положення про дитячі притулки» 1891 року опікунські притулки почали засновуватися й у селах². Але, з усім тим, саме існування подібних соціальних практик дає нам додатковий маркер до розуміння меж всестанового та станового підходу в питаннях опіки, що тривалий час співіснували в межах імперії.

Цікавим є і те, що згідно зі «Зводом законів цивільних» духовенство, як і дворянство, мало певну автономію в справах врегулювання опіки та піклування. Зокрема, призначення опікунами над сиротами священнослужителів або їх вдів належало до відома так званого духовного начальства, а в 1823 році було засноване Опікунство над бідними духовного звання, що в черговий раз підкреслює особливий, становий підхід імперської влади до питання накладання опіки та піклування.

Загалом, опікунське законодавство Російської імперії XVII—XX століть перебувало у постійному процесі доповнень та трансформацій. Однією з основних його характеристик була становість, адже норми щодо встановлення опіки над дітьми дворянства та духовенства помітно відрізнялися від тих, що діяли для інших підданих імперії. Це пояснюється і кількістю майна, яке вони потенційно отримували від своїх

1 Верховцева І.Г. Соціальний патронат в українському селі (друга половина XIX — поч. XX століття). *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. Серія «Історичні науки»*. 2016. Вип. 34. С. 29—30.

2 Фомін В. Теорія і практика організації... С. 28.

померлих батьків, і тим соціальним прошарком, до якого вони мали інтегруватися після досягнення ними повноліття. Опосередковано про це свідчить і збереження практик «суспільної опіки», що деякий час продовжувала своє існування на українських теренах.

Показовим також є і те, що практику опікунства в Російській імперії не можна назвати високоефективною та сталою. Сама її система постійно перебувала в процесі трансформацій та доопрацювань, що співвідноситься і з особливостями роботи дворянських опік та буде нами описано в одному із наступних розділів. При цьому зберігалася схожа тенденція — за наявності сталої системи та структури самих інституцій опіки та піклування багато залежало як від чиновників, що працювали в цих структурах, так і від тих, хто виконував повноваження опікунів. Не відігравав визначальної ролі обсяг фінансування, адже людський фактор був ключовим та позастановим.

Звісно, що в умовах одного підрозділу описати всю різноманітну та динамічну систему опіки та піклування, що існувала в Російській імперії, не видається реалістичним завданням. Водночас це й не є метою нашої роботи, а дана коротка розвідка включена з метою представлення ширшої картини опікунського законодавства та практики, у межах якої існував об'єкт нашого дослідження — дворянська опіка, що водночас належала до соціальних органів Російської імперії, але й відрізнялася від них.

РОЗДІЛ 3

ІНСТИТУЦІЙНО-ФУНКЦІОНАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ ДВОРЯНСЬКИХ ОПІК ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

3.1. Практика реалізації повноважень дворянських опік та опікунів у Волинській губернії

У попередньому розділі ми розглянули процес створення дворянських опік Волинської губернії та їх місце як у системі опіки та піклування імперії, так і поміж інших станових органів дворянства. Тепер перейдемо до питання повноважень даних органів та компетенцій, якими вони були наділені, а також реалій їх діяльності. Основними джерелами інформації стануть «Установи для управління губерніями Всеросійської імперії» та «Повне зібрання законів Російської імперії», що відображають офіційну сторону функціонування дворянських опік. А для встановлення відмінностей між юридично-офіційним та фактично-реальним станом справ буде залучено архівні матеріали, що стосуються діяльності опік на Волині. Це надасть нам можливість розглянути їх повсякденну діяльність.

Ми розглянемо різні види «опікунства» та відповідно умови та мотиви їх встановлення. Адже сама назва об'єкта нашого дослідження «опіка» дає розуміння, що основною із встановлених функцій новоствореного станового органу було саме піклування над вразливими категоріями населення, тобто охорона прав та інтересів тих, хто з певних причин не міг захистити їх самостійно. Водночас функції, що їх виконували дворянські опіки, не були однорідними й передбачали певну диференціацію:

- опіка над малолітніми після смерті батьків, що мала тривати до настання їх повноліття та передбачала, зокрема, і тимчасове та обмежене управління їхнім рухомим та нерухомим майном;
- опіка — допомога в управлінні маєтком, передбачена для вдів;

- наставництво для дворян, що досягли повноліття, проте з тих чи інших причин не мали відповідних знань для управління власним рухомим та нерухомим майном;
- перехід майна дворянина в тимчасову або повну «адміністрацію» в результаті його банкрутства або невиконання боргів із подальшою можливістю примусового продажу його власності на відкритих торгах;
- конфіскація майна дворянина в результаті невідповідності його поведінки етосу стану або інших вчинків, що призводили до втрати титулу та пов'язаних із ним прав та привілеїв та перехід його майна в адміністративне управління.

Оскільки всі вищезазначені види повноважень дворянських опік значно відрізнялися між собою механізмами накладаннями, повноваженнями, які надавалися тим чи іншим особам, та й самим смисловим навантаженням щодо причин та мотивів їх встановлення, то й розглядати їх ми пропонуємо по чергово.

Почнемо з найпоширенішого та найхарактернішого виду — опікунства над малолітніми сиротами дворянського походження. Перша із зазначених нами функцій є складовою частиною механізму соціального захисту, що впроваджувався в імперії стосовно різних верств суспільства та був нами відображений в одному з попередніх розділів. Проте опіка саме над малолітніми дворянами мала значні відмінності від інших видів опіки та піклування. Це пояснюється як вищим соціальним статусом сиріт, так і особливими вимогами до них, як до майбутніх представників привілейованого стану імперії, більшою кількістю рухомого та нерухомого майна, що ними успадковувалось.

Законодавство Російської імперії виділяло три вікові категорії малолітніх, що підпадали під опіку:

- від народження до чотирнадцяти років: підопічний фактично не мав жодних прав щодо господарського ведення маєтку та ухвалення тих чи інших рішень;

- від чотирнадцяти до сімнадцяти років — малолітній міг попросити дворянську опіку про призначення йому попечителя для допомоги у веденні його справ та захисту інтересів;
- від сімнадцяти років — особа під опікою вже мала більшу самостійність, проте все-таки мала узгоджувати власні дії і рішення з власним опікуном (попечителем); також діяла заборона на укладання угод, використання капіталу, позик¹.

Завдяки архівним матеріалам ми маємо можливість переконатись, що вище описаний розподіл існував не лише в теоретичній площині, але й мав значення та вплив на практиці. Доволі вдалою для підтвердження цього є архівна знахідка, що фіксує звернення сиріт-братів Мілевських до Житомирської дворянської опіки: *«Просять дворяни Станіслав та Фелікс... сини Мілевських про наступне... Згідно до Зводу Цивільних Законів Тому 10, у статті 213-ій говорить: що досявши 14-річного віку можна просити собі попечителя для поради й захисту своїх справ. У статті ж 214-ій того ж тому, що досявши 17-річного віку вступає в управління своїм майном, але здійснювати акти можуть зі згоди та підпису попечителя... Оскільки ж ми маємо потребу в попечителі для здійснення деяких актів, а тому надаємо дві метричні випуски про вік»*².

Першим кроком на шляху справи до дворянської опіки було отримання останньою інформації про дітей-сиріт або вдів дворянського стану, що опинилися без піклувальника — голови сім'ї, а отже, за реаліями тогочасних соціальних відносин, не мали змоги відстоювати інтереси та захищати власні права. Варто зазначити, що дворянська опіка не мала компетенції щодо пошуку майбутніх «клієнтів». Вона отримувала ці дані з інших джерел: від представників судової влади, відповідних губернських урядовців, предводителя дворянства, представників родин сиріт, зі свідчень наближених до сім'ї померлого, або навіть сторонніх осіб, за умови, що тих,

1 Шандра В. Дворянська опіка... С. 97.

2 ДАЖО. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 94. Арк. 29.

хто буде надавати відповідні свідчення буде не менше двох, а їхня інформація буде підтверджена приходським священником. Останній, власне, і сам мав повідомляти опіку про наявність у його приході вдів та малолітніх сиріт дворян.

Також про потребу призначення опікуна для своїх малолітніх братів та сестер могли сигналізувати вже повнолітні дворяни, які самі з тих чи інших причин не змогли б отримати цей статус. Подібне бачимо у зверненні однієї з дворянок, що просила призначити опікуна до її малолітнього брата, адже той знаходився без захисту, а єдине приналежне їм майно — будинок із земельною ділянкою в місті Житомир, був зайнятий їхнім рідним дядьком, що вочевидь не дбав про добробут свого осиротілого родича¹.

Після отримання даних свідчень дворянська опіка мала дізнатися, хто за волею батьків був обраний опікуном, або, у разі відсутності такої інформації, самостійно призначити власного кандидата для сиріт та успадкованого ними майна. При цьому не виключались і випадки, коли зазначений у заповіті опікун відмовлявся від виконання цього призначення². Повідомлення про встановлення опіки або про її зняття друкувалось у «Сенатських відомостях»³.

Надалі обрана для опіки над малолітніми особа мала відповідати за всі поточні господарські справи маєтку малолітніх, а також контролювати питання їхнього виховання та, за потреби, юридичне представлення в суді.

Перед наданням в управління опікуну спадку малолітніх дворянська опіка призначала повний обов'язковий опис майна, що проходив за спостереження секретаря відповідного повітового суду та мінімум двох свідків-дворян, які направлялися від опіки. Сама процедура відбувалася за чіткими приписами та інструкціями. Облік майна малолітніх був досить детальним, зокрема в таблиці, що мала бути складена за його результатами, зазначалось:

1 ДАЖО. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 607. Арк. 35.

2 Там само. Спр. 75. Арк. 7.

3 Шандра В. Дворянська опіка... С. 97.

- вид землеробства, що застосовувався на даних землях;
- майно тих осіб, що проживали на землях, належних до володінь померлого дворянина;
- кількість землі, закріпленої за селянами;
- кількість податків, яку вони сплачують залежно від сезону та їх різновиду (грошова чи натуральна);
- детальний опис будівель та підприємств, що знаходились у власності померлого.

Результати опису, у двох примірниках та за підписами присутніх, надалі мали зберігатися в канцелярії дворянських опік та в самих опікунів, відповідно.

Якщо надалі в успадкованому маєтку відбувалися певні майнові зміни або суперечки навколо них, то дворянська опіка виряджала своїх чиновників для врегулювання ситуації та фіксації змін¹, а також для оцінки можливих пошкоджень та руйнувань, для виділення коштів на їх відновлення та ремонт².

Чиновники дворянської опіки мала вести журнал із відомостями про малолітніх, які перебувають під опікою. Один із таких журналів, датований 1824 роком, містить наступні стовпчики:

- за яким приписом чи проханням опіка почалась і з якого часу?
- стать та імена малолітніх?
- яке саме майно малолітніх залишилося для нагляду?
- за чийм розпорядженням і хто був призначений опікуном?
- з якого й до якого часу опікунами були надані звіти?
- які застосовуються заходи для примушення опікунів до здачі звітів?³

Проте лише на призначенні опікуна та переданні йому малолітніх разом з успадкованим майном функція дворянської опіки не завершувалась. Вона й надалі

1 ДАЖО. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 83. Арк. 22.

2 Там само. Арк. 28.

3 ДАЖО. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 19. 64 арк.

мала контролювати виконання опікунами своїх функцій та звітувати перед вищими виконавчими органами. А опікуни, своєю чергою, зобов'язувалися щорічно відправляти відомості щодо стану справ у маєтках, їх прибутків та наявних результатів виховання малолітніх. До питання сумлінності виконання як дворянськими опіками, так і опікунами зазначених обов'язків та звітування ми повернемося в одному із наступних розділів.

Якщо малолітніми дворянським сиротам не дісталоя в спадок маєтку чи значних грошових сум, тоді дворянська опіка мала потурбуватися про влаштування сиріт до училища, або ж запису їх на відповідну службу. Що стосується дівчат, то серед архівних матеріалів був виявлений лист, спрямований до дворянської опіки із проханням надіслати трьох кандидаток для навчання до Полтавського інституту благородних дівиць із формулюванням: *«аби надати бідним дворянам губернії... способи виховати доньок...»*¹.

Загалом, подібна турбота монархії про виховання спадкоємців дворян була цілком виправданою, адже в майбутньому вони мали стати повноцінною частиною привілейованого стану й мали відповідати тим вимогам, що висувалися до його представників. Належна освіта в такому разі була не примхою, а необхідністю.

За наявності в сиріт боргів, успадкованих від батьків, саме опікун мав керувати їх терміновою виплатою, а за необхідності звертатися до дворянської опіки за порадою. Як можна бачити з окремих постанов, що зберігаються в архівах, у випадку необхідності відшкодування значних боргових сум дворянська опіка не могла самостійно встановлювати черговість цих виплат стосовно окремих осіб та організацій, а керувалася постановами, що надходили від вищих виконавчих органів².

Цілком зрозумілим є те, що попри суспільну значущість та благородність статусу опікуна, дворянин мав право за виконання своїх обов'язків отримувати ще й певну матеріальну винагороду, а саме п'ять відсотків від щорічного доходу маєтку

1 ДАЖО. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 73. Арк. 2.

2 Та само. Спр. 83. Арк. 63.

малолітніх¹, хоча в постанові 1817 року «Про порядок заснування дворянських опік у губерніях приєднаних від Польщі» дана сума вже описувалась як «10 грош із чистого прибутку»². Забігаючи наперед зазначимо, що подібна фінансова винагорода не виступала значною мотивацією для представників привілейованого стану.

Повноваження опікуна були прописані з врахуванням мінімізації можливості корисливих зловживань із його боку. Зокрема, йому було заборонено *«обтяжувати селян повинностями, оброками й поборами вищими за ті, які при попередньому власнику збирались»*³. Натомість встановлювалося право дворянської опіки в разі визнання такої необхідності частково зменшувати повинності: *«якби внаслідок управління маєтком через опіку, нею було б встановлено, що оброки й повинності, попередніми власниками покладені на селян були неспівмірними з їх можливостями та такими, що призводили до їх розорення, то опіка зобов'язана надати Губернському правлінню інформацію про призначення нового окладу...»*⁴. Серед архівних матеріалів трапляються документи, в яких самі селяни скаржилися на те, що поміщики-опікуни фактично їх обкрадали: *«Громада... покійного поміщика Петровського скаржить на образи нібито вашим високоблагородієм спричинене... а саме, Антон Головенко, що з його поля вами зайнято і взято жита сноів 24, Микита Маквістов, що його зайнято і взято вами жита не знано скільки»*⁵. У цьому випадку дворянська опіка вставала на сторону селян як для забезпечення економічної стабільності, справедливості, так і для попередження конфліктів, що призвели б до соціальних заворушень.

Встановлювались і певні запобіжники, що мали захищати від недобросовісного використання опікунами рухомого чи нерухомого майна малолітніх. Зокрема, у разі потреби виплати боргів померлого або ж отримання грошей для забезпечення

1 Учреждения для управления губерний... С. 77.

2 ПСЗРИ. Собр. I. Т. 34. № 26707. Спб., 1830. С. 94-95.

3 Учреждения для управления губерний... С. 74.

4 Там само. С. 77.

5 ДАЖО. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 75. Арк. 53.

належного рівня життя та виховання малолітнього опікуну було дозволено продавати *«речі, до тління не схильні: у сріблї, золотї...»*. Проте подібні дії не могли бути його особистим рішенням, а мали узгоджуватися з опікою: *«У всіх цих випадках опікуни мають виходити з поданнями до Дворянських опік... а справу передавати на остаточне ухвалення в Правлячий Сенат... після отримання дозволу, продаж зазначених речей проводиться під безпосереднім наглядом опіки. якій при цьому належить обов'язок суворо наглядати й оберігати вигоди малолітнього...»*¹.

Водночас капітал малолітнього не мав залишатися недоторканим та пасивно очікувати настання повноліття свого власника, адже паралельно з його дорослішанням витрати на його утримання та виховання поступово збільшувались. Зокрема, серед архівних згадок ми бачимо, що гроші могли бути передані під відсотки, а отримана за це сума поповнювала спадок малолітнього². Або ж частина майна могла бути віддана в оренду³.

Цікаво, що остаточне рішення про продаж майна малолітніх не було виключним повноваженням самих опік, а додатково погоджувалося ними з вищими виконавчими органами. Підтвердження цьому знаходимо в одній із справ ДАЖО, у якій опікун Рафал Шарфінський просив надавати щорічно сто рублів сріблом для освітніх потреб його підопічних⁴.

Варто підкреслити, що постанови з досить детальним описом процедури продажу майна або зміни оброків були видані відповідно в 1828 та 1832 роках, а, отже, до цього часу випадки подібних зловживань мали б бути непоодинокими. До того ж кількість скарг, що надходили на дії дворян після зазначеного періоду, дають нам можливість припустити, що проблема не зникла, а залишалась актуальною й надалі.

У разі, якщо сироти були невдоволені представленням власних особистих чи майнових інтересів, або ж наявними фактами зловживання призначеного опікуна,

1 ДАЖО. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 25.

2 Там само. Спр. 89. Арк. 28.

3 Там само. Спр. 742. Арк. 58.

4 Там само. Спр. 66. Арк. 125.

вони мали право подати відповідну скаргу на розгляд дворянській опіці. У разі, якщо їхнє невдоволення стосувалося не особи опікуна, а безпосередньо діяльності опіки у сфері провадження їхніх справ, то вони подавали скаргу до окружного суду. Якщо в даній установі справа не була вирішена, то вона передавалася до судової палати і вже останньою інстанцією було загальне зібрання Сенату. Цікавим є те, що перед поданням скарги до окружного суду заява про неправомірні чи шкідливі дії дворянської опіки мала поступити до неї самої і вже потім, з роз'ясненнями самої опіки, бути переданою до окружного суду¹. Очевидно, що така процедура мала свої переваги та прорахунки. Так, дворянська опіка, побачивши недоліки та можливі неприємності, що їх могла потягнути за собою скарга, мала можливість швидко їх виправити. З іншої ж сторони, вона могла діяти суто формально та затягувати розгляд справи, тим самим шкодячи позивачу. Як було зазначено нами раніше, дворяни не були задоволені втручанням окружного суду в їх станові опікунські справи, адже вважали їх суддів некомпетентними в даному питанні.

Скарги щодо недоліків або некомпетентних дій дворянських опік, що ми їх знаходимо серед архівних справ, умовно можна розділити на два основні типи:

- незначні порушення в діяльності опік, до яких можна віднести: затягування розгляду справ або винесення рішення, відхід від певних норм законодавства;
- винесення рішень, що призводили до порушення опіками особистих та майнових інтересів осіб, що знаходились під їх наглядом та протекцією.

Подібні позови щодо роз'яснення дій опіки могли бути подані не лише малолітніми, але і їх родичами, які з певних причин особисто не стали опікунами. Зокрема, серед архівних справ Житомирської дворянської опіки знаходиться свідчення в справі, що була відкрита за зверненням колезького асесора Волощенка. Він скаржився не лише на дії опікунів Крушевського та Мяковського, у результаті

1 Шандра В. Дворянська опіка... С. 92.

яких відбулося розорення успадкованих маєтків його малолітніх племінників Петровських, але і взагалі ставив питання про те, яким саме чином справа його неповнолітніх родичів потрапила у дворянську опіку без його відома¹.

Іноді опікунами над малолітніми могли стати відразу кілька осіб. Зокрема, така ситуація сталась у випадку регулювання опіки над сиротами через смерть статського радника Олександра Поля у Катеринославі та була зафіксована в «Повному зібранні законів Російської імперії»². Тоді один з опікунів призначався дворянською опікою, інший за вибором вдови радника — Ольги Поль, а третій за бажанням кредитора, що мав значні боргові суми зобов'язань від померлого. У цьому випадку кожна зі сторін була підконтрольна іншій, а можлива загроза зловживань із боку інших опікунів мала б бути мінімізована.

Проте практика призначення відразу декількох опікунів не завжди відбувалася лише за потреби контролю над виплатою боргів. Вона могла застосовуватися для інших потреб, наприклад, для ефективнішого управління успадкованим майном та вихованням малолітніх. Так, в архіві виявлено справу з призначення відразу трьох опікунів у справі малолітніх Точинських. Тоді серед уповноважених для догляду за сиротами та успадкованим ними майном виділялася постать головної опікунки — родички (ймовірно, старшої сестри) Геновефи Точинської, а двоє інших осіб — Варфоломій Куликовський та поручитель Петро Прохницький, значились, відповідно, як її співопікуни³. Прохання про призначення додатковим опікуном дядька малолітніх зустрічаємо і в справі Гулевичів⁴. При цьому співопікуни могли призначатися не одразу, а з виникненням відповідної необхідності, як це ми фіксуємо в справі малолітнього Анастасія Красніцького, коли його матір та тітка попросили призначити для них такого для допомоги у вирішенні їхніх майнових справ⁵.

1 ДАЖО. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 77. Арк. 1.

2 ПСЗРИ. Собр. III. Т.11. №7899. Спб., 1894. С.487.

3 ДАЖО. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 80. Арк. 45.

4 Там само. Спр. 81. Арк. 169.

5 ДАЖО. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 540. Арк. 2.

Водночас варто зазначити, що призначення декількох опікунів не завжди вирішувало питання зловживань або ефективного впорядкування справ сиріт. Так, поміщиця Маріана Михаловська жалілась, що призначені після смерті її чоловіка опікуни, які до того ж були адвокатами, Зодлевський, Левковський, Хмельовський та Козловський, не чинять жодних дій щодо захисту її майнових інтересів в одній із суперечок¹, що було дивним, зважаючи на їх фах.

Опікуни у ролі порадників могли бути призначеними не лише для догляду за малолітніми дворянами. Так цікавими для нас є ті випадки, де фіксуємо звернення сиріт, які вже досягли повноліття або ж частково повноправного віку, до дворянської опіки із запитом про призначення таких. Майже завжди в таких випадках у них було таке ж саме пояснення щодо природи цього прохання: *«призначити нам попечителя для поради та клопотання в справах наших»*².

Самі випадки таких звернень до дворянської опіки та їх мотиви мали певні варіації. Так, в одному з них йшлося про класичне, повноцінне опікунство та допомогу в управлінні майном: *«Після смерті батьків наших поміщиків Житомирського уїзду Еразма й Людвіки Езерських, обрали ми для поради й допомоги в справах нашого маєтку попечителем поміщика Житомирського уїзду Леона Іванова сина Трипольського...»*³. В іншому ж зазначалася потреба в тимчасовому призначенні опікуна у зв'язку з виникнення відповідної функціональної потреби: *«прохання рядового Житомирського гарнізонного бастіона Петра Юльянова сина Афанасовича... яким пояснює, що на основі 214 і 247 статті X тому Зв. Законів неповнолітній має право просити опіку про призначення йому попечителя, за розпискою і поручительством якого мав би право отримати капітали і проценти йому належні...»*⁴.

1 Там само. Спр. 31. Арк. 5.

2 Там само. Спр. 93. Арк. 150.

3 Там само. Спр. 270. Арк. 25.

4 ДАЖО. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 656. Арк. 115.

Так само, після досягнення повноліття особа могла подати заяву на заміну їй опікуна на іншого, якщо вважала його кращим кандидатом, або була невдоволена діяльністю попереднього, потерпала від зловживань із його боку: *«Я терплю від брата свого різноманітні неприємності та образи... тому прошу, аби наказано було, згідно закону, брата мого Георгія Верховського звільнити від опіки наді мною, а згідно до закону тому X, 166 для поради й захисту мого у всіх справах, призначити мені опікуном дворянина Антоніна Гослінського, що має осілість у Бердичеві»*¹.

Загалом подібні прохання про призначення, заміну опікунів або ж тимчасових попечителів не були рідкістю. Вони вказують нам на можливість функціонування опік як станового консультативного органу, до якого могли звертатися представники дворянства в разі виникнення питань щодо управління маєтками, що було особливо корисним для малолітніх дворян, які дійсно потребували правового та соціального захисту.

Повноваження опікунів припинялися за рішенням дворянської опіки в результаті невиконання ним своїх обов'язків або внаслідок досягнення його підопічним повноліття, або ж заміжжя дівчини, яка могла попросити призначити опікуном її чоловіка. Проте для підтвердження виходу з-під опіки до канцелярії дворянської опіки мало бути надане відповідне клопотання та документи, що підтверджували досягнення неповнолітнім визначеного віку. Опікун, своєю чергою, мав надати остаточний звіт із підсумками своєї діяльності до дворянської опіки.

Важливо, що у випадку із забезпеченням інтересів малолітніх сиріт дворянського походження, опіки дійсно виконували власну соціальну функцію. Адже, навіть якщо сироти залишалися без успадкованої маєтної власності, опіка намагалася задовільнити їх базові потреби та скеровувала опікунів так, щоб ті забезпечили їхнє належне виховання та освіту як майбутніх представників привілейованого стану. Пізніше їх прилаштовували на державну службу.

1 Там само. Спр. 65. Арк. 82.

І навпаки, якби дворянин після смерті залишив би по собі рухоме та нерухоме майно, але його спадкоємці протягом шести місяців не були б виявлені, то по проходженню зазначеного терміну маєток мав перейти у відання опіки. Найчастіше такими були випадки з виморочними маєтками. Якщо, до прикладу, будівлі знаходились у поганому фізичному стані, то дозволявся їх продаж із внесенням виручених коштів до державного банку, де вони мали зберігатися ще десять років на випадок ймовірної появи спадкоємців. Після ж встановленого терміну маєток переходив до державної казни. У 1882 році за указом Олександра II, що був підписаний за наполяганнями Харківського та інших дворянських зібрань, такі виморочні маєтки мали залишатись у власності місцевих дворянських зібрань, що стало непоганим фінансовим підсиленням для останніх¹.

На останок варто зазначити, що дворянські опіки, виступаючи становими органами дворянства, насамперед забезпечували інтереси спадкових дворян та їх нащадків. А оскільки особисті дворяни не володіли всією повнотою прав та привілеїв стану та не завжди могли закріпити титул за своєю родиною, то й питання опікунства щодо їх сиріт дворянською опікою не вирішувалось. Маєток, що залишався після особистого дворянина, не передавався його спадкоємцям, адже ним могла опікуватися лише особа дворянського походження². Дворянська опіка в цьому разі лише відповідала за фінансову складову — тимчасовий догляд за маєтком, або призначення до нього адміністратора на момент його переходу у власність до когось зі спадкових дворян. Опікунів для малолітніх сиріт особистих дворян призначали серед родичів чи наблизених, а справу щодо їхньої опіки передавали до сирітського суду.

Дозволимо собі побіжно зазначити, що винятки в питаннях зі спадкуванням особистих дворян могли бути встановлені лише в разі, якщо ще за життя дворянин — власник титулу, встигав його передати своїм нащадкам. Всі умови підтвердження

1 Шандра В. Дворянська опіка... С. 97.

2 ПСЗРИ. Собр. II. Т. 5. №27356. Спб., 1831. С. 220-222.

дворянського титулу були викладені в дев'яносто другій статті «Жалуваної грамоти дворянству»¹.

Підтвердженням того, що дворянська опіка дійсно дбала про те, щоб її умовними клієнтами ставали лише діти спадкових дворян, знаходимо в архівних матеріалах. Так, опіка могла відправляти запити щодо виписок із метричних книг, а також документів, що б підтверджували благородне походження малолітнього, який потрапляв під опіку. Показовою в розрізі даного розділу є одна з архівних справ, у якій йдеться про запит від Житомирської дворянської опіки: *«Вимагати від Анастасії Кудранської і вдови губернського секретаря Юлії Красницької метричну виписку про народження і хрещення малолітнього Анастасія Красницького й документи про дворянське його походження, якщо такі в них знаходяться. А якщо ні, то свідчення де він народився і в якому приході хрещений, а також де знаходяться документи про дворянське його походження...»*², на що пізніше була отримана відповідь, що свідченням дворянського походження малолітнього Анастасія було набуття його батьком дворянського титулу за службу на користь імперії: *«Всемилистове пожалування його [батька малолітнього, що знаходився під опікою — А.Л.] орденом Святого Рівноапостольного Князя Володимира, який, орден, надає право на дворянство дітям як перед отриманням якого, так і після народжених...»*³.

Таким чином, у випадку зі спадкуванням дітьми особистих дворян ми чітко бачимо роль дворянських опік щодо захисту привілейованого статусу дворян через допомогу в запобіганні переходу майна у власність інших соціальних груп, в тому числі представників особистого дворянства.

Підсумовуючи першу із розглянутих нами функцій, зазначимо, що основною соціальною метою дворянських опік стосовно малолітніх сиріт була турбота про те, щоб успадковані ними маєтності мали ефективне господарське управління та

1 Российское законодательство X-XX вв.: в 9 т. Т.5. Законодательство периода расцвета абсолютизма. М. 1987. С. 44-45.

2 ДАЖО. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 540. Арк. 7.

3 Там само.

залишалися прибутковими та стабільними до часу настання повноліття власників, коли вони стали б повноправними розпорядниками даного майна. У цій точці сходились як приватні інтереси малолітніх дворян, так й інтереси владних кіл імперії, зацікавлених у стабільності привілейованого стану. Звісно, що майбутній представник дворянства мав володіти достатніми знаннями, навичками та розумітися на правилах етосу стану. Це забезпечувалося другою, освітньо-виховною функцією, що її виконували призначені опікуни.

Другим із визначених нами різновидів повноважень дворянських опік була допомога вдовам померлих дворян, що надавалася за відповідним звернення останніх до даної інституції. Як і опіка над малолітніми сиротами, вона не була однорідною, залежала від багатьох умов, запитів та мала декілька різновидів, що будуть описані нами нижче.

Так перший та водночас один із найбільш поширених її різновидів передбачав надання вдові безоплатних послуг стряпчого або представництво та захист її інтересів під час можливих судових суперечок, де призначена від дворянської опіки особа виступала від її імені. Так, наприклад, дворянка Текля Радомська просила опіку призначити їй уповноваженого для допомоги в судовій справі з приводу майна, успадкованого нею після смерті чоловіка¹. Другий вид стосувався призначення для вдови повноправного помічника-опікуна, який був наділений такими ж повноваженнями, як і у випадку опіки над неповнолітніми. Відмінним було лише його найменування — куратор, попечитель тощо. Потребу в призначенні такої особи дворянка могла обґрунтувати доволі просто, без надання зайвих доказів: «Для поради в її справах»².

Бажаного кандидата на роль попечителя жінка могла підшукати особисто, проте, він усе одно мав би пройти процедуру затвердження дворянською опікою. Наприклад, так було в справі вдови титулярного радника Вікентії

1 ДАЖО. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 607. Арк. 358—360.

2 ДАЖО. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 600. Арк. 274.

Чайковської, що подала до інституції наступне клопотання: *«Після смерті чоловіка її Казимира Чайковського залишилися різні борги, які вона не сплачує без наставництва куратора... для цього просить для поради й законного представництва призначити їй куратором секретаря... Ігнація Добмевського»*¹.

У даній справі є цікавий момент, що вказує нам на те, що вдова дворянина не ставала його автоматичною спадкоємицею чи розпорядницею власності померлого чоловіка. Не мала вона й повного права управляти майном власних малолітніх дітей, що, попри їх неповноліття, за законом належало та передавалося саме їм. У цьому випадку вдова могла лише стати їх опікункою та надалі виконувати обов'язки, аналогічні з тими, що їх мала б і призначена зі сторони особа. Зокрема, на розгляд дворянської опіки потрапляє прохання зазначеної дворянки Чайковської про продаж холопа: *«Після смерті чоловіка мого... у числі деякого майна нашим малолітнім дітям приналежного, залишився один кріпосний, дворова людина Кирило Демедюк, який за найгіршою своєю поведінкою ніякої користі як для малолітніх так і для послуг мені не становить. Тим більше, що утримання його й одягання потребує витрат... Тому я знаходжу більшу користь від віддачі цієї людини в рекрути, а гроші отримані за нього пропоную внести в Приказ громадської опіки для відсотків на фондуш трьох синів покійного Чайковського»*². Наведений нами уривок свідчить про те, що пряма кровна спорідненість не вносила жодних коректив чи пом'якшень і права, обов'язки та обмеження у виконанні повноважень опікуна були аналогічними за будь-яких умов.

Дбати дворянська опіка мала і про дворянських вдів, які з певних причин після смерті чоловіка залишилися без маєтку. У такому разі їм мало бути надане житло та необхідна сума для прожиття згідно з їх високим соціальним становищем.

У контексті опікунства над жінками цікавою видається знахідка в справі Павликовських з Овруча. У ній дворянка просила призначити їй та дітям опікуна через жорстоку поведінку її чоловіка: *«... він мене де зустріне то на смерть вб'є, а сам*

1 Там само. Спр. 70, Арк. 134.

2 Там само. Спр. 162. Арк. 3.

поїде в Сибір, не дай Бог. Бо він, чоловік мій, окрім буйства й неспокійного характеру, вживає алкогольні напої, яких, надміру напившись, насправді може це вчинити»¹. Окрім встановлення факту жорстокої поведінки Павликовського, дворянська опіка мала також розглянути й факт розорення її чоловіком маєтку дітей у місті Овруч, що дістався їм у спадок від дідуся². Таким чином, ми бачимо, що опікунство над жінкою та неповнолітніми дітьми дворянина в теорії могло бути надане і за наявності живого чоловіка, батька дітей. У цьому разі воно слугувало їх захистом від неетичної, жорстокої поведінки глави сім'ї, а дворянська опіка виступала в ролі надавача протекції, що мав, у подібних випадках, право втручатись у приватні сімейні історії.

Водночас було б некоректним вважати, що жінки у сфері діяльності дворянських опік виступали лише беззахисними вдовами, або ж сиротами-спадкоємицями, яким інституція допомагала не випасти із соціального стану після втрати чоловіка чи батька, або ж надавала їм захист від тиранічних чоловіків. Так, у деяких архівних документах ми бачимо, навпаки, скарги до дворянської опіки на жінок із боку їхніх чоловіків. Наприклад, Тадеуш Трипольський подавав скаргу Волинському губернському правлінню на свою дружину Йозефату Трипольську, яка нібито розпродувала майно та кріпосних свого покійного батька, що, на його думку, шкодило майновим інтересам їхніх спільних дітей, адже останні на час написання скарги виховувалися самим Тадеушем³.

Третій з умовно визначених нами видів опіки передбачав перехід майна дворянина під тимчасову або повну «опіку» внаслідок банкрутства або невиплати боргів із визначеною можливістю подальшого примусового продажу його власності на відкритих торгах. Дана норма була встановлена статтею вісімдесят четвертою «Установ для управління губерніями Всеросійської імперії», у якій підставою для

1 ДАЖО. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 85. Арк. 40.

2 Там само. Арк. 163.

3 ДАЖО. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 2.

цього було визначено *«розкіш безмірну й таку, що призводить до розорення... розпусність, марнотратство, тиранію і жорстокості»*¹.

Такі випадки, що до них застосовуються особливі терміни «адміністрація» та «адміністратор», часто трапляються серед досліджуваних нами архівних матеріалів та значно відрізняються як ідеєю, так і суттю від інших функцій дворянських опік. Поряд із зазначеними вище випадками, коли майно поміщика потрапляло у відання дворянської опіки внаслідок великої заборгованості та для проведення аукціону з його продажу для відшкодування боргів, адміністративний нагляд також міг бути призначений як покарання поміщику за невідповідну до етосу стану поведінку. Або ж застосовувався за умов божевілля, довгого процесу пошуку спадкоємців, тривалої судової справи щодо успадкування, тобто тоді коли хтось мав тимчасово доглядати за маєтком для його збереження. При цьому в усіх із зазначених випадків зберігалась спільна риса - адміністрація полягала саме в тимчасовому веденні справ маєтку, за відсутністю складової щодо виховання малолітніх сиріт.

На відміну від порядку призначення опікунів до малолітніх, адміністратор навпаки не мав мати жодних родинних зв'язків з особою дворянина-боржника, в якого було конфісковано майно, адже подібна кровна близькість лише збільшувала б можливу кількість зловживань із його боку. Тому серед справ про адміністрацію, що розглядалися Житомирською дворянською опікою, знаходимо неодноразові уточнення, примітки щодо наявності або відсутності зазначеної спорідненості².

Спершу пропонуємо детальніше розглянути підстави, за якими майно дворянина могло потрапити під адміністративний нагляд. І розпочнемо із повідомлень про жорстоке поводження поміщика з підвладними йому людьми, як підставу переходу його майна під управління дворянської опіки. Тут маємо змогу звернутись до архівних матеріалів, де знаходимо підтвердження існування подібних випадків. Наприклад, скарга на поміщиків Скворцових: *«Люди відставного генерала Скворцова*

1 Учреждения для управления губерний... С. 20.

2 ДАЖО. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 607. Арк. 19, 31.

принесли московському військовому генерал-губернатору скаргу на вкрай жорстоке поводження та нестерпні побої, що вони терплять від поміщика та його дружини... Доручено було воєнним генерал-губернатором розвідати про проступки даного поміщика та його дружини одному із чиновників, що значиться при ньому та заслуговує повної довіри. Чиновник цей доніс, що Скворцови вже відомі своїм жорстоким поводженням зі своїми людьми, з яких багато втекло, а інші охоче просяться в солдати. І хоча в 1822 році за подібною скаргою кріпосних людей Скворцових було зроблено їм догану, але вона не подіяла... Воєнний генерал-губернатор вирішив встановити над маєтком Скворцових опіку, керуючись у наказах своїх із цього приводу 84 статтею Установ про губернії та Найвищим розпорядженням 4 квітня 1817 року...»¹.

Рішення про взяття маєтку Скворцових під опіку було ухвалене лише після детального вивчення і здійснення необхідних виїздів та опитувань. Відомості ж про розгляд справи та рішення були надіслані для розгляду до інших опік, що могло бути зроблено для подальшого казуального розв'язання подібних ситуацій у разі їх виникнення, або ж із практичної потреби — задля ознайомлення дворянських опік інших частин імперії, де також могли знаходитися володіння Скворцових.

Ще одну ситуацію з покаранням дворянина за жорстоке поводження з підданими знаходимо в одному із циркулярів Волинського губернського управління, у якому значиться: *«Наказати й цій опіці, про розшук маєтків та капіталів, що належать дворянину... Івану Адамову Ясінському, позбавленому своїх прав та статку за жорстоке поводження та катування селянина Уніка»².*

Варто зазначити, що в аналогічних випадках, коли поміщики вдавалися до жорстоких дій, що були очевидною надмірністю та могли мати негативні наслідки, імперська влада вставала на захист саме селян. Так, після реформи 1861 року, П. Валуєв розіслав предводителям дворянства циркуляр, у якому наказував

1 ДАЖО. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 70.

2 Там само. Спр. 742. Арк. 118.

відстежувати випадки збільшення поміщиками повинностей та у разі виявлення порушень погрожував конфіскацією маєтків таких дворян на користь опіки¹.

Заходи із упередження жорстокої поведінки поміщиків стосовно підлеглих їм людей навряд чи варто вважати актом доброї волі монархії, адже тисячі аналогічних випадків у всій імперії залишалися невідомими, замовчувались, або на них просто не зверталася увага — вони сприймалися як певна соціальна норма. Це варто розцінювати та обґрунтовувати цілком об'єктивними меркантильними причинами, адже саме селянство було одним з основних платників податків та постійним джерелом поповнення армії солдатами.

У своїй книзі «Гордієв вузол Російської імперії. Влада, шляхта й народ на Правобережній Україні (1793—1914)» Даніель Бовуа стверджує, що за законом 1835 року за особливе жорстоке поводження із селянами землі польських поміщиків конфіскувались у державну власність, у той час як за аналогічну поведінку російських дворян їх власність перейшла б до дворянської опіки². Таким чином, ми бачимо, що імперська влада була значно суворішою до тих, хто не був класичним слухняним представником імперії, а становив для неї потенційну загрозу, як це було, на думку російської монархії, у випадку з польськими поміщиками, особливо після повстань 1830—1831 та 1863—1864 років. А дворянські опіки були одним із інструментів захисту «своїх» дворян.

Цілком логічно, що до підставою передачі майна дворянина до відома опіки були й випадки втрати ним титулу. Зазначимо, що в Російській імперії ще з часів видання Катериною II так званої «Жалуваної грамоти дворянству»³ було встановлено чіткі причини, з яких дворянин мав бути позбавлений титулу та наданих чи успадкованих ним прав та привілеїв. Такими були:

1 Шандра В. Дворянська опіка... С. 99.

2 Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи. Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793—1914). Москва, 2011. С. 313, 314.

3 Российское законодательство X-XX вв.: в 9 т. Т.5. Законодательство периода расцвета абсолютизма. М. 1987. С. 27.

- порушення присяги;
- зрада;
- брехливі вчинки;
- участь у розбої;
- здійснення крадіжки;
- злочини, за які передбачалося тілесне покарання та позбавлення честі;
- намовляння інших осіб до вчинення злочину.

Показовим для нас є той факт, що на першому місці у переліку підстав для позбавлення дворянства стоять саме ті, що стосуються так званої державної зради й лише потім кримінальні злочини.

Окремо, станові права могли бути призупинені в разі:

- підтвердження у дворянина душевних захворювань;
- зникнення безвісти терміном більше, ніж на десять років, або виїзд за кордон і проживання довше п'яти років без отриманих на це відповідних дозволів.

Звертаючись до останньої з описаних умов, зазначимо, що в разі, якщо дворянин пропав безвісти, або залишився за кордоном, то його власність потрапляла у відання опіки терміном на п'ять років. Також мав відбуватися його розшук за допомогою відповідних повідомлень у пресі. Його маєток здавався в оренду з внесенням коштів до дворянської каси. Після ж десяти років такої опіки-адміністрування маєток переходив у державну власність.

У разі ж, якщо особа була позбавлена дворянського статусу і засуджена до покарання на поселенні, то опікунство над її власністю встановлювалося до моменту смерті даного дворянина / дворянки та переходу маєтку у власність спадкоємців¹, що є опосередкованим свідченням несення дворянами персональної відповідальності за власні вчинки.

1 Шандра В. Дворянська опіка... С. 89.

Дворяни самі могли просити про призначення опікунів до успадкованих ними маєтків у разі їх тимчасового перебування закордоном. Так, Олександра Бабушкіна просила про призначення Івана Григор'єва Клішевського опікуном над маєтком, що дістався їй після смерті батька та до часу її повернення з-за кордону з лікування¹. У цьому випадку дворянська опіка виступала саме в ролі захисника майнових інтересів та інструментом збереження маєтку від розорення.

Другою важливою та достатньо поширеною підставою передання майна в адміністративний нагляд були борги дворянина, що ним не виплачувались та загрожували банкрутством. Найчастіше запити про встановлення адміністративного нагляду за маєтками боржників надсилало до дворянської опіки Губернське правління. У цьому разі майно таких осіб мало бути конфісковане на певний час, з його виставленням на аукціон та з метою отримання коштів для погашення всіх боргових зобов'язань.

З метою врегулювання та уніфікації вище описаної процедури були встановлені правила попереднього детального опису та оцінки майна. Колишньому власнику маєтку було суворо заборонено вільний в'їзд та проживання в ньому, а також будь-яка участь в управлінні прибутками². В одному з архівних листів знаходимо вказівку на те, що встановлювалися чіткі вимоги до перебування власника майна, переданого в адміністрацію: *«А навпаки... говориться в 419 статті 5 тому Законів Устава про податки... що наскільки швидко маєток за казенні борги вступає в адміністрацію, то вже вотчинник цього маєтку має бути з нього відсторонений за 50 верств»*³.

Водночас деякі з архівних матеріалів свідчать про те, що дворянські опіки або призначені адміністратори не завжди дотримувались встановлених правил. Зокрема, чиновникам земських судів, яких командировали для збирання боргів, регулярно наказували слідкувати за тим, щоб власники маєтків у них не проживали⁴, що дає

1 ДАЖО. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 703. Арк. 91—92.

2 ПСЗРИ. Собр. II. Т. 7. № 5464. Спб., 1833. С.436-450.

3 ДАЖО. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 181.

4 ДАЖО. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 78.

підстави вважати, що подібні випадки не були поодинокими та потребували детального контролю, якщо на них продовжували акцентувати увагу.

У разі допущення адміністратором дворянина-боржника до конфіскованого майна він міг втратити власне призначення. Так відбулось у 1853 році з опікуном Корчеським, який дозволив колишньому власнику маєтку — поміщику Горіковському, в ньому перебувати. У цій же справі знаходимо згадку про те, що *«по опіці це вже не перший випадок, коли адміністратори дозволяють собі подібні зловживання»* і що дворянська опіка усіяко просила земський суд слідкувати за цим¹, що підтверджує попередньо висловлену нами думку про не винятковість подібних випадків.

Навіть за наявності заборгованості маєток не обов'язково мав бути повністю відібраний у власника. Могла бути розпродана лише частина майна (у тому числі, кріпаки), або ж сама адміністрація могла бути назначена тимчасово, лише на період, потрібний для відшкодування окремих боргів. Приклад першого із зазначених випадків бачимо в справі Роціборського: *«Селяни поміщика Раціборського віддані були поміщику Шалецькому за розпорядженням цієї опіки за казенну недоїмку податків...»*², а другий — у справі про борги поміщика Жолкевського, тоді зазначалось, що маєток має відійти під адміністрацію *«до виручення міщанської недоїмки»*³.

На відшкодування боргу дворянину відводилося три роки, у разі ж його невиконання опіка продовжувалася на ще один такий же термін. За неможливості сплатити кошти і в цей час, банк міг узяти маєток (з попереднім його описом) від опікуна / адміністратора у своє управління. Неповорнення банку боргу протягом шести місяців давало йому право забрати маєток у своє володіння, а несплата в

1 Там само. Спр. 656. Арк. 6—7.

2 Там само. Спр. 593. Арк. 418.

3 Там само. Спр. 15. Арк. 1.

наступні за цим три місяці відкривала можливість до продажу даного маєтку з відкритих торгів¹.

У разі ж виплати заборгованих коштів та надання про це відповідних документів майно дворянина звільнялося від адміністрування та поверталось власнику² або ж, якщо попередження про накладання адміністрації виявилися би доволі дієвими і дворянин вчасно погасив би заборгованість, наказ про встановлення опіки / адміністративного управління міг би бути відкликаний, як це було в справі дворянки Білінської та її чоловіка: *«По випадку виплати поміщицею Білінською належних Приказу громадської опіки боргів, майно її... у відання опіки не приймати, про що Волинському губернському правлінню доповісти рапортом»*³.

В одній зі справ також знаходимо цікаву згадку про те, що поміщик особисто підтримав рішення накласти опіку на його маєток: *«Так як він [Жолкевський — А.Л.] не має змоги задовольнити казну... то і просить на основі законів назначити, на зазначений маєток, до виручки належній казні суми, адміністрацію»*⁴. Це може видатися дивним або не логічним, але в цьому випадку накладання тимчасової адміністрації виглядало як певний арбітражний, вимушений захід, або ж як спосіб дворянина піти на компроміс із владою, для того, щоб все-таки залишитись як у власному маєтку, так і в привілейованому статусі.

Іноді призначений адміністратор потрапляв до маєтку, який був цілком розорений та мусив рятувати не інтереси дворянства, а підлеглих селян, яким загрожувала голодна смерть. Такий випадок бачимо в 1831 році, коли адміністратор Буковського ключа був змушений роздавати свій власний хліб, щоб допомогти місцевим людям та звертався до дворянської опіки з проханням посприяти хоча б якомусь поповненню відповідних запасів⁵.

1 Шандра В. Дворянська опіка... С. 104.

2 ДАЖО. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 95. Арк. 3.

3 Там само. Спр. 600. Арк. 277.

4 Там само. Спр. 15. Арк. 4.

5 Там само. Спр. 593. Арк. 73.

Завершуючи тему боргів дворян як підстави переходу їх майна під адміністративний нагляд, варто зазначити, що насправді дворянська опіка виступала тут не лише як захисник інтересів держави, але й частково могла виконувати функцію захисту самого дворянського стану. Зокрема у своїй праці «Міф про російське дворянство: дворянство і його привілеї останнього періоду імператорської Росії» С. Беккер зазначає, що саме розширення повноважень дворянських опік із метою запобігання або ж відтермінування банкрутства боржника, було однією з пропозицій, що стосувалася можливої зміни політики Дворянського банку¹.

Водночас саме функція контролю за виплатою боргів, у тому числі державним установам, ставить дворянську опіку в один ряд з іншими бюрократичними, контролюючими, нестановими інституціями Російської імперії. Зокрема серед архівних матеріалів знаходимо наступну згадку: *«Волинська казенна палата... повідомила мене [Волинського віце-губернатора — А.Л.], що нині спливають терміни для поповнення витрат у сумі 3 млн рублів асигнувань для Воєнного міністерства. Унаслідок чого з усією суворістю наказую Міським поліціям, Городничим та Нижнім земським судам, рівно як і Міським магістратам, Дворянським опікам та Повітовим стряпчим застосувати всесильні старання до найшвидшого та обов'язкового очищення всіх недоїмок, щоб віднині жодних зупинок не було»*². Таким чином, новостворені опікунські інституції мали забезпечувати, поміж іншими численними функціями, ще швидке й ефективне поповнення казни, що активно спустошувалась, зокрема, у результаті постійних витрат на військові потреби імперії.

Іншою підставою переведення маєтку в юрисдикцію дворянських опік та передання в управління адміністратору були судові позови, під час яких маєток фактично не мав власника. До прикладу, в архіві знаходимо випадок, коли після смерті титулярного радника Герасимова почалася судова тяганина між його дружиною та коханкою, адже у тестаменті остання була записана покійним як дружина та

1 Беккер С. Миф о русском дворянстве... С. 128.

2 ДАЖО. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 2.

повноправна спадкоємиця. На час розгляду судової справи про зміст заповіту, маєток та люди прикріплені до нього були піддані опису, а гроші, отриманні в результаті управління ним, тимчасово передавалися до Приказу громадської опіки¹.

З архівних матеріалів бачимо, що дворянська опіка також отримувала звернення про марнотратство. Не дивлячись на те, що розпорядження власним майном мало б залишатися персональною справою кожного дворянина, проте влада вважала за необхідне регулювати й це питання, адже марнотратство дворянина шкодило не лише йому, але і його родині, а також економічному становищу самої держави. Варто пам'ятати, що й сам маєток та кріпаки надавалися у право володіння за несення служби на користь імперії.

У випадку отримання скарг щодо марнотратства дворян від їх родичів, в останніх вимагалися вагомі та належні докази. Так, наприклад, було у випадку подання відповідного звернення поміщиком Трипольським, у якому той скаржився на марнотратство власної дружини². Також ініціативу з накладання опіки на майно дворянина, який не дбав про власне господарство, але при цьому розкошував, міг узяти на себе губернатор, який за посередництва предводителя дворянства губернії пропонував обговорити економічне становище того чи іншого дворянина під час засідання дворянського зібрання. У разі, якби депутати не підтримали його звернення, то він міг затвердити наказ про запровадження опіки над марнотратником самотійно, щоправда, попередньо погодивши це із Сенатом³.

У контексті діяльності дворянських опік у сфері конфіскації майна боржників та проведення відповідних аукціонів для відшкодування наданих позик, виділяються справи поєзуїтських маєтків. Так, серед наказів та повідомлень, що надходили до дворянських опік, періодично знаходимо скарги на те, що їхні власники мали значні заборгованості та, в разі не виплати останніх, мали стати «клієнтами» дворянських

1 ДАЖО. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 21.

2 Там само. Спр. 50. Арк. 6.

3 Шандра В. Дворянська опіка... С. 103.

опік. Їхнє майно відповідно конфіскувалося та виставлялося на вільний продаж на аукціоні¹.

Менш поширеним випадком є взяття маєтку та її власника під опіку в разі проблем останнього з психічним здоров'ям. Природно, що тоді опікунами насамперед мали ставати родичі, які в майбутньому б успадкували майно хворого. Так, опікуном Вацлава Юрьевича став його рідний брат Наполеон Юрьевич². Якщо ж у дворянина, який мав психічні захворювання, не було близьких родичів, які могли б забезпечити догляд за ним, тоді піклувальника мала забезпечити сама опіка: *«Колишній чиновник Волинської казенної палати, пан надвірний радник Люцинський сильно захворів та отримав божевілля... своїм наявним рухомим та нерухомим майном, через слабкість розуму управляти не може. А найближчих родичів у місті Житомирі не має. Тому поліція і надсилає це подання у Дворянську опіку, щоб та благословила на взяття у свій розгляд маєтку Люцинського... рівно як і нагляд за ним самим...»*³.

Аналогічну ситуацію бачимо в історії з божевіллям дворянки Розалії Потоцької. У цьому випадку повідомлення про потребу встановлення над нею та її майном опіки Житомирська дворянська опіка отримала з указу Волинського губернського правління, в якому йшлося про те, що факт проблем із психікою було підтверджено Правлячим Сенатом⁴.

Також підставою для потрапляння маєтку та особи в опікунське управління могли стати випадки німоти та глухоти. Дворянин, що мав такі проблеми зі здоров'ям, мав пройти відповідну медичну перевірку за участі повітового та губернського предводителів дворянства. Виняток становили лише ті глухонімі особи, що здобули освіту й могли тим чи іншим чином виражати власні думки та погляди⁵.

1 ДАЖО. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 5.

2 Там само. Спр. 703. Арк. 220.

3 Там само. Спр. 60. Арк. 60.

4 Там само. Спр. 565. Арк. 100.

5 Шандра В. Дворянська опіка... С. 100.

Окрім випадків жорстокого поводження з підданими, значних боргів, божевілья, глухоти та німоти, причиною накладання адміністративного нагляду за маєтком був його перехід у власність до осіб, що не мали дворянського походження. У такому випадку опіка мала все вилучити та провести аукціон із його вільним продажем, попередньо зачекавши два роки, впродовж яких могли бути виявлені інші спадкоємці померлого, які все ж належали до привілейованого стану — їм же в разі продажу мали бути передані вторговані кошти, а також ті, що були отримані за період тимчасової адміністрації над успадкованим ними маєтком. Але якби в цей дворічний період виникла б судова суперечка між спадкоємцями, то опіка не мала б можливості виставити помістя на продаж¹.

Останній аспект, що стосується повноважень дворянської опіки та про який варто коротко зазначити, пов'язаний зі значним відсотком поміщиків-поляків на Правобережжі. Так додатковою причиною взяття маєтку під нагляд була участь в антиурядових бунтах, що можна співвіднести із пунктом про державну зраду, що була зазначена в «Жалуваній грамоті дворянству». Подібний випадок бачимо під час призначення опікуна для малолітніх дітей Пропіборовських², які потребували опіки через участь їхнього батька в одному з польських повстань, що було опосередковано описано в одному з попередніх розділів.

Як і у випадку з опікунами, у разі зловживання адміністратора своїми повноваженнями, наприклад, таємному продажу маєтку, його частини, застави або ж незаконному використанні, передбачалося покарання та відшкодування втрат із приватної власності самої призначеної на цю посаду особи. До покарання притягувалися би і члени дворянської опіки, у разі, якщо вони були б причетними до таких зловживань. Зокрема, будь-які втрати, що відбулися за період адміністрації, вважались їх провиною та відповідальністю: *«... зменшення прибутків із тих маєтків та падіння їх ціни, у жодному разі не можуть позбавити адміністраторів та членів*

1 ПСЗРИ. Собр. II. Т. 11. №9685. Спб., 1837. С.174-175.

2 ДАЖО. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 217. 101 арк.

дворянських опік, що довели їх до розорення, від поповнення не лише боргів, але й ціни маєтків, які ті мали при віддачі їх в адміністрацію»¹.

Особа, призначена на посаду адміністратора, теж отримувала за це фінансову винагороду. Так, у справі адміністрації майна, що залишилось у місті Бердичів після смерті дворянки Анни Самборовської, бачимо, що на виплаті заслуженої винагороди від дворянської опіки наполягав адміністратор Іван Матвієвич. Він, як видно із нижче наведеної цитати, був незадоволений відтермінуванням у цій справі: *«Аби було наказано Житомирській дворянській опіці... по курсу існуючому 500 рублів асигнаціями видати мені квитанцію... за мої труди Житомирській дворянській опіці в адміністрації...»².*

Попри те, що адміністративний нагляд відрізнявся від класичного опікунства тим, що був позбавлений додаткового навантаження у вигляді догляду за вихованням та освітою малолітніх, проте і з його становленням та ефективним виконанням теж могли виникнути проблеми. Зокрема це пояснювалося тим, що виникали певні труднощі зі пошуком благонадійного адміністратора (аналогічна ситуація з опікунами), а також тим, що термін перебування маєтку в адміністрації був занадто маленьким, щоб втілити всі необхідні господарські зміни: *«Але тимчасове такого роду управління, окрім труднощів, що зустрічаються під час пошуку благонадійних адміністраторів, має в особливості ті незручності, що адміністратори, будучи обмеженими настільки коротким терміном, не мають можливості розпоряджуватись потрібним для того хазяйським способом в управління маєтком. А тому самі благонадійні з них і знаючі в сільському господарстві, не в стані не лише доставити прибуток у доходах, але й часто виручити й нарахованих по колишнім інвентарям та анишлагам прибутків... Окрім того, на основі Вищого затвердження*

1 ДАЖО. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 91. Арк. 57.

2 Там само. Спр. 24. Арк. 1.

13 квітня 1826 року... необхідно адміністраторам з усього внесеного ними в казну прибутку видавати десять відсотків, або ж певне жалування»¹.

Про те, що часто майно, передане в адміністрацію, та прибутки, отримані з нього, слугували для покриття боргів та в близькій перспективі не могли забезпечити надприбуток, бачимо в справі адміністрування над чавунним заводом та селом Висока Піч дворян Ілінських². Останні були одним із найзаможніших та поважних родів Волинської губернії, проте, як ми бачимо, теж мали значні проблеми з боргами, що і зробило їх «клієнтами» дворянської опіки.

Підсумовуючи, звернемось до думки дослідника І. Кочергіна, відображеної в його дисертаційному дослідженні. Він стверджує, що дворянські опіки були покликані запобігати занепаду дворянських маєтків шляхом застосування адміністративно-господарських методів. Водночас вони використовувалися для наповнення державної казни, а сам порядок функціонування даних інституцій свідчив про станову відокремленість дворян, яку вони, починаючи з ХІХ століття поступово втрачали³.

Таким чином, адміністративна функція опік як така не мала лише директивно-репресивний характер, вона мала й додаткову властивість протекції. Регулюючи дворянський економічний устрій, втручаючись подекуди в особисте життя дворян шляхом контролю за етосом стану, опіка допомагала захищати дворянський стан, його економічну стабільність, яка й була запорукою цілісності та стійкості самої монархії.

Чотири основні різновиди дворянської опіки були спрямовані на відносно різнопланові ідейні засади, що варіювалися від реального забезпечення інтересів та протекції сиріт, що в майбутньому мали стати частиною елітного прошарку суспільства монархії, до допомоги в контролі за дворянським станом у сфері регулярного поповнення державної казни. Відповідно до цього, зацікавленими в

1 ДАЖО. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 59. Арк. 96.

2 Там само. Спр. 88. 595 арк.

3 Кочергін І. Катеринославське дворянство... С. 102.

існуванні даного станового органу були як держава, так і самі дворяни. При цьому дворянська опіка, на нашу думку, була тим становим корпоративним органом, що насамперед відповідав саме за задоволення інтересів імперської влади.

3.2. Зразковий опікун та дворянин у нормативно-правовому контексті та практиках дворянських опік Волинської губернії

Історіографічний огляд наявних праць, представлений у першому розділі дисертаційного дослідження, свідчить про те, що дворянські опіки розглядаються переважно в системі інших корпоративних органів, з акцентом на вивченні формальних аспектів їхньої діяльності. Проте наявні архівні та актові матеріали дозволяють поглянути на дворянські опіки під кутом зору соціальної історії. Наприклад, розкрити два споріднені та взаємопов'язані образи: взірцевого опікуна та взірцевого дворянина, тобто ті очікування, які покладала на представників дворянського стану Російська імперія як у виконанні специфічних обов'язків опікуна, так і в загальному розумінні етосу стану. Водночас розгляд профілю зразкового опікуна може відбуватися відразу з двох різних вихідних позицій: з позиції вимог, що висувалися до опікуна, та водночас з позиції вимог, що висувалися стосовно виховання малолітнього, який опинявся під опікою. Тобто, з позиції теперішнього (яким нині має бути опікун, який стає рольовою моделлю для того, хто перебуває під його наставництвом) та майбутнього (яким має стати в результаті виховання нинішній малолітній — майбутній представник привілейованого стану).

Уже в одній із перших статей «Установ для управління губерній Всеросійської імперії» прописано низку вимог, що висувалися до потенційних опікунів малолітніх дворян: *«... які чеснотами своїми, чесністю і неганебною поведінкою дають більше надії на виховання в здоров'ї, благородності та гідному утриманні. І від яких, безумовно, можна очікувати батьківської турботи про неповнолітнього»*. Також установлювались умови, за яких особа категорично не могла бути призначена опікуном: *«Дворянській опіці забороняється опікунами назначати чи обирати:*

- *марнотратників власного майна й того, за ким було батьківське майно, але від нього нічого не залишилося через марнотратство;*
- *того, хто в явних пороках знаходиться, перебуває чи перебував під покаранням судовим;*
- *того, хто відомий дворянській опіці своїми суворими вчинками;*
- *того, хто знаходився в конфлікті з батьками малолітніх»¹.*

Тут міститься і пояснення того, чому саме такі характеристики були обрані для відсікання непридатних для опіки кандидатів: *«... адже опікуну треба бути спокійним, людинолюбним, турботливим, старанним у досягненні користі для малолітнього»².*

Вочевидь сама ідея виховання сиріт кимось, хто мав достойні моральні цінності та міг би стати своєрідним наставником, була досить привабливою соціальною інновацією. Свідченням цьому може бути приклад, коли родичі малолітнього вважали опіку кращим варіантом, ніж природне опікунство власної матері. Так, Олександр Лопухін, дізнавшись про смерть зятя та не маючи можливості самому виховувати онука, просив дворянську опіку визначити для напівсироти опікуна, аби тільки не віддавати на виховання його матері, тобто доньці зазначеного Лопухіна: *«А мати Петра Густавовича до опіки не допустити, адже вона покійного кинула і від нього пішла до іншого, вийшла заміж та декілька дітей завела. А якщо вона отримує в опікунство весь маєток, для інших дітей своїй його розглядатиме, розорить. Найкраще для Петруся зробити ласку — опіку...»³.*

Як уже зазначалось, у дворянина, який брав на себе обов'язки опікуна, мало бути власне майно. Така вимога була цілком логічною, адже він мав би володіти необхідними знаннями та навичками для управління тимчасово доручним йому маєтком. Бажаною також була умова про те, щоби попередньо дворянин-опікун не мав

1 Учреждения для управления губерний... С. 67.

2 Там само. С. 69.

3 ДАЖО. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 97.

нічого дотичного до справи малолітнього: не мав до покійних його батьків боргових претензій, або не був би родичем чи наближеним до того, хто такі (боргові претензії) мав¹.

Таким чином, уже на початку глави, що встановлювала основи функціонування новоствореної інституції, закладена базова ідея опікунства над сиротами дворян — надання належного рівня виховання, зокрема шляхом власного прикладу, і водночас турбота про фінансовий добробут малолітнього. Обидва пункти були необхідними для подальшої інтеграції вже повнолітньої особи як достойного члена привілейованого соціального стану. Якщо в першій частині зазначених вимог до опікуна йдеться про морально-етичний вимір, то в заборонах акцент робиться на матеріальному, адже вимогу про несхильність до жорстоких вчинків, по суті, можна розцінювати не під кутом зору виховного процесу, а як настанову щодо поведження із кріпосними селянами та наявність найбільш раціонального стиля ведення опікуном господарських справ.

Тут варто нагадати, що за доведене жорстоке поведження з підданими дворянин міг позбутися майна — воно переходило у відання дворянської опіки з подальшим призначенням адміністратора. Подібні ситуації із маєтками відставного генерала Скворцова та дворянина Ясінського були описані нами раніше в четвертому розділі. Тут лише принагідно зазначимо, що перший із випадків був визначений у самому документі щодо розгляду позову зі сторони селян як «злочин», а отже вважався доволі важким порушенням норм поведінки дворянина².

Загалом практику втручання в майнові справи дворян за порушення ними етичних норм ми знаходимо й в інших архівних документах. Тут ідеться про те, що встановлення опіки вважалося цілком дієвим заходом для того, щоби «придушувати

1 ДАЖО. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 60. Арк. 354.

2 Там само. Спр. 59. Арк. 85.

будь-якого роду зловживання: безмірну та спустошливу розкіш, надмірності, марнотратство, тиранію та жорстокості»¹.

Таким чином, стриманість у веденні майнових справ та власній поведінці — це досить прагматичні вимоги до представників дворянського стану, які тривалий час були основною опорою монархії. Адже економічне становище дворян і відсутність невдоволень, що могли потенційно викликати заворушення серед селян, безпосередньо впливали на стратегічну стабільність Російської імперії.

Те, що встановлення опіки цілком і повністю має відповідати користі малолітнього, неодноразово згадується в різних архівних матеріалах, найчастіше під час обґрунтування опікою власних рішень: *«Прохання єврея... щодо передання маєтку малолітніх в адміністрацію суперечить законам, що покладають на дворянську опіку обов'язок турбуватись про належне утримання та виховання сиріт, що знаходяться у їхньому відомстві, та наглядати за добробутом майна, що їм належить»²*, а також у випадках скарг, що надходили на адресу опікуна з боку малолітніх, їхніх родичів або наближених осіб: *«Призначені опікою адміністратори над маєтками покійного дядька нашого... адвоката Житомирського повітового суду п. Семена Піотровіча, маючи своїм обов'язком робити все, що могло б принести користь та захистити від занепаду маєток, не виконують цього й не можуть виконувати за нижче наведеними причинами...»³*. Рідше трапляються скарги селян, які, у пошуку захисту, повідомляли дворянській опіці про утиски та зловживання з боку призначеного опікуна⁴. Дворянська опіка в такому разі чинила розслідування і, за потреби, замінювала його.

Розширений спектр вимог щодо виконання опікуном його обов'язків знаходимо вже в «Приблизній, або повальній настанові опікунам», що є частиною «Установ для

1 Там само.

2 ДАЖО. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 97.

3 Там само. Спр. 60. Арк. 190.

4 Там само. Спр. 75. Арк. 53.

управління губерніями Всеросійської імперії»¹ і містить 17 пунктів. Більшість із них стосуються обов'язків опікуна та правил їх виконання. Опікун мав бути заощадливим, розпоряджатися майном малолітнього, забезпечуючи збереження і можливе примноження його капіталу. Водночас він обмежувався у запровадженні змін без дозволу дворянської опіки, а в будь-яких спірних питаннях мав звертатися до останньої для отримання відповідних настанов до дій.

Ознайомившись із вимогами до опікуна та порівнявши їх із наявними архівними матеріалами, бачимо сильну бюрократизованість усіх процесів та обмеженість опікуна у власних діях. І хоч це було потрібно для захисту спадку малолітніх від можливого розорення, але загрожувало консервацією наявного стану справ.

У зазначених настановах до опікуна містяться також вимоги щодо морального аспекту виховання сиріт: *«...аби малолітній вихований був у страху Божому, у пізнанні тої віри, у якій був народжений, у хороших манерах, у віддаленості від усіх злих прикладів та характерів від самого народження... опікун має назначити до малолітнього для служіння лише необхідних людей, добрих та не порочної поведінки»; «...не потрібні й розкішні примхи, аби малолітній від самої молодості звикав до благопристойної помірності, як у житті, так і в поведінці, і через це готувався, у якому б стані суспільства, чи роді служби Імператорській величності бути не довелось, вести життя гідне, відповідне до власного достатку»².*

Дозволимо коротко зазначити, що вимога щодо виховання малолітнього в тій вірі, у якій він був народжений — це не випадкова вимога. Адже однією з причин конфіскації майна дворянина та передачі його до опіки була зміна віросповідання, відхід від православ'я³. Опікунство над маєтком у цьому разі тривало до повернення його господарів до визнаного в імперії панівного віросповідання⁴.

1 Учреждения для управления губерний... С. 69—78.

2 Учреждения для управления губерний... С. 70.

3 Беккер С. Миф о русском дворянстве... С. 158.

4 Шандра В. Дворянская опека... С. 103.

Водночас зміст цитати розкриває одну з основних особливостей функціонування дворянського опікунства як явища — це погляд на виховання малолітнього як на процес становлення майбутнього дорослого представника стану та вірного служителя імперії.

У цій системі важливе значення відіграло забезпечення належного рівня освіти. Мусимо констатувати, що попри приналежність сиріт до привілейованого, дворянського стану, це питання не завжди розв'язувалося позитивно. Це могло статись унаслідок малого спадку малолітніх, особливо після відшкодування всіх боргів їхніх батьків як приватним, так і державним установам. Наприклад, не отримавши фінансової підтримки від дворянської опіки, Вільгельм Богуславський був змушений покинути вивчення вищих наук у гімназії та пішов навчатися до місцевого землеміра¹.

Проте архівні документи свідчать також про випадки вияву опікунами добродіянь. Наприклад, Михайло Радзивіл, не будучи кровним родичем малолітнього, наказав доправити його до Житомирського училища власним коштом². А сама дворянська опіка вчасно відреагувала на скаргу-прохання про допомогу від матері-опікунки малолітніх сиріт Точинських, які через скрутне матеріальне становище не мали можливості оплатити додаткові внески, призначені губернською гімназією, де вони навчались. Опіка звернулася із відповідним листом про прохання звільнити їх від даних виплат до керівництва гімназії³.

Цікавим у даному контексті є і випадок зі зверненням-скаргою неповнолітньої сироти дворянки Олександри Петровської до Житомирського предводителя дворянства, що було згодом направлено до дворянської опіки. Опікун ігнорував її прохання та не дозволяв їхати в пансіон, щоб завершити там розпочате раніше навчання. У власному зверненні Олександра навела всі необхідні дані щодо грошей,

1 ДАЖО. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 66. Арк. 163.

2 Там само. Спр. 70. Арк. 235.

3 Там само. Спр. 600. Арк. 250—251.

які були отримані в результаті ведення справ маєтку, з обґрунтуванням того, що належна для навчання сума могла б бути виділена. Дворянська опіка цілком стала на її сторону та наказала опікуну надати їй дозвіл поїхати довчатися до пансіону¹, що свідчить про те, що в спірних питаннях інституція усе ж таки намагалась орієнтуватися саме на благо та потреби сиріт, що потребували її захисту.

За певних причин малолітніх могли не відправляти безпосередньо до навчальних закладів, а обирати приватних вчителів. У такому разі педагоги повинні були мати необхідну освіту та документ про її отримання, інших же в «Установах...» було охарактеризовано як *«бродяг, від яких добра чекати не доводиться»*².

Свідчення того, що освіта малолітніх сиріт дійсно була одним із пріоритетних напрямів діяльності дворянських опік та важливою сферою турботи опікунів, знаходимо в архівних матеріалах, серед яких: прохання про надання дворянською опікою коштів із капіталу малолітніх для влаштування їх до навчальних закладів³, повідомлення про затримку оплати за навчання малолітнього в гімназії військових наук⁴, прохання про дозвіл продажу майна з метою забезпечення навчання малолітніх вищим наукам⁵, оголошення про проведення конкурсу до Полтавського інституту шляхетних дівчат⁶ тощо. Звертала увагу дворянська опіка й на побажання померлих батьків, що ті їх залишали в заповітах і що стосувалися майбутнього виховання та освіти їх дітей⁷.

В одній з архівних справ знаходимо ще одну дотичну до питання виховання та освіти малолітніх сиріт згадку — про необхідність володіння офіційною мовою імперії. Так, Житомирська дворянська опіка зверталась до матері-опікунки Олександри Подгородської щодо незнання нею російської та необхідності навчання

1 Там само. Арк. 288.

2 Учреждения для управления губерний... С. 71.

3 ДАЖО. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 64. Арк. 105.

4 Там само. Спр. 34. Арк. 56.

5 Там само. Спр. 66. Арк. 125.

6 Там само. Спр. 73. Арк. 2.

7 Там само. Спр. 75. Арк. 61—63.

мові її сина: *«Вважає необхідним встановити, щоб на майбутній час вона за званням опікунки була уважною до вивчення російської малолітнім, перебірливою у виборі собі співробітників»*¹. Видається природнім, що така проблема цілком могла існувати у Волинській губернії, де значну частину дворян склали поміщики-поляки. Цікавим же є те, що справа датована січнем 1861 року, коли після окупації польських територій Російською імперією пройшло вже кілька десятиліть, проте нові піддані не поспішали цілком інтегруватися до російського мовно-культурного середовища. Водночас це підкреслює, що мова протягом усіх століть існування імперії була одним із маркерів лояльності, важливим фактором ідентифікації «своїх», визначенням ідентичності, або ж способом вплинути на її зміну.

Якщо сироти залишалися без спадку, то дворянська опіка мала подбати про влаштування їх до училищ чи на якусь службу до *«імператорської світлості»*. Тогочасна суспільна думка вважала неможливим для дворянина, у разі, якщо він залишився без маєтку, залишитися ще й без державної служби. Вона була необхідною, складала основу дворянського життя, уряд міг допустити, у вигляді виключення, право дворянина займатись лише своїм маєтком, але залишитись і без служби, і без маєтку означало б втратити дворянську гідність².

Отже, ціль виховання малолітнього дворянина опікуном була незмінною — підготовка слухняного підданого імперії, що міг би підсилити власний соціальний стан і монархію як своїми знаннями, так і лояльністю до влади. Власне, в одному з указів, спрямованих до дворянських опік, це визначалося таким чином: *«Забезпечити дітям-сиротам надійний шлях до виховання; і в тому, щоб зробити їх корисними громадянами»*³. Як було зазначено нами раніше, за відсутності лояльності до влади маєток дворянина підпадав під конфіскацію та передавався у відання дворянської опіки, що призначала відповідного адміністратора, або виставляла помістя на торги.

1 Там само. Спр. 704. Арк. 40.

2 Корф С. Дворянство и его сословное управление... С. 108.

3 ДАЖО. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 61. Арк. 6.

Ще однією вимогою до майбутнього опікуна було забезпечення батьківського догляду над сиротами. Пріоритет у встановленні опіки віддавався тим, хто був зазначений у тестаментях покійного, або ж був найближчим родичем малолітніх. Статус опікуна та причина, з якої він був призначений, підлягали запису до відповідних актових книг. Також їх можна знайти в конволютах справ. Наприклад, *«після смерті чоловіка»*¹, *«за заповітом покійного»*², *«духовним заповітом... назначив жінку цілого свого маєтку пожиттєво власницею та над сімома дітьми, що залишились, опікункою»*³.

Варто зазначити, що в справі призначення опікунів існувало й поняття природного опікунства, що застосовувалося до одного з батьків малолітнього, якщо спадок від іншого з подружжя був напряду переданий дітям. Такий приклад бачимо в архівній справі родини поміщика Олександра Жолкевського, який став природним опікуном своїх синів Станіслава та Казимира⁴. Проте сам термін в актових документах зустрічається вкрай рідко й майже не застосовується в разі призначення опікункою вдови — матері малолітніх. Останнє ж, як практика, траплялося частіше, ніж у випадку із вдівцями-чоловіками.

Раніше нами вже коротко згадувалось, що родичі, призначені за заповітом та природні опікуни, мали дотримуватися тих самих процедур відбору та вимог до здійснення своїх обов'язків, що були встановлені і для сторонніх осіб. Так само, якщо кандидат не відповідав якійсь із вимог, то дворянська опіка могла відхилити прохання про опіку, навіть якщо воно було підтримане керівництвом і близькими родичами малолітніх. Подібна ситуація відображена в справі дітей Мочульських, для яких на прохання їхньої матері-вдови мав бути призначений опікуном старший із братів: *«Житомирська дворянська опіка... доносить, що хоч і назначено даному суду [нижньому земському — А.Л.] від опіки, щоб... шляхтича Філарета Мочульського*

1 ДАЖО. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 3.

2 Там само. Спр. 19. Арк. 55.

3 Там само. Спр. 22. Арк. 21.

4 Там само. Спр. 15. Арк. 4.

привести до опікунства над малолітніми дітьми шляхтянки Пелагеї Мочульської і віддати в розпорядження йому маєтки. Але, оскільки по єдності у визнанні населенням селища Вересів, що він є людина неспокійного характеру, а також був помічений у деяких справах у названому Суді, а наразі ще й перебуває під підозрою в крадіжці грошей... подібного роду людей не приймати в опікуни»¹.

Ще однією логічною, проте не зазначеною в «Установах» умовою, була територіальна близькість власності опікуна до успадкованих маєтків малолітніх. Це було важливим як для забезпечення фізичної можливості управляти всіма необхідними справами, так і для підзвітності дворянській опіці. Якщо опікун мусив змінити місце проживання на тривалий час, то на його місце призначали іншого дворянина². Хоча могли бути й винятки: *«...рідна бабуся його... Віктора Рушицова... просить назначити опікуном поміщика Сквирського уїзду Венедикта Rogozинського... хоча він і не підвідомчий даній опіці, але заслуговує поваги й, окрім цього, даний поміщик... досить відомий членам опіки з хорошої сторони, з якостями, що відповідають званню благонадійного та добронравного опікуна... опіка, у рахунок настільки священного, покладеного на нього обов'язку, сподівається, що він не відмовиться від неї»³.*

Окремої уваги в даному підрозділі заслуговує питання жінок-опікунок. Так, попри наявні в Російській імперії гендерні стереотипи, жінки досить часто призначалися на цю посаду. Щоправда, тут, переважно, йшлося про природне опікунство матерів малолітніх. Наприклад, в 1824 році з 30 справ, що знаходились у віданні Житомирської дворянської опіки, представниці жіночої статі виступали опікунками в 15 з них⁴. У такому разі, як було нами опосередковано зазначено раніше, жінки часто просили дворянську опіку призначити їм кураторів, попечителів,

1 Там само. Спр. 27. Арк. 4—5.

2 ДАЖО. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 75. Арк. 113.

3 Та само. Спр. 64. Арк. 60.

4 Та само. Спр. 19. Арк. 64.

співопікунів, які б допомагали з адмініструванням спадку, клопотаннями про виплату боргів тощо.

Наприклад, за тестаментом покійного колезького секретаря Федора Красніцького його дружина Юлія Красніцька та тітка Анастасія Кудранська були призначені опікунками малолітнього Анастасія Красніцького. Та, відчуючи необхідність, вони направили прохання до Житомирської дворянської опіки щодо призначення їм помічників: *«А при тому в допомогу нам назначити співопікуном Губернського секретаря Івана Макаревича»*¹. Таким чином, новопризначена особа мала допоміжну, консультативну роль до основних відповідальних за доглядом над малолітнім та успадкованим ним майном опікунів.

Вдова мала можливість стати опікункою лише для власної дитини, натомість діти її покійного чоловіка від попередніх шлюбів могли бути віданні під опіку іншій особі. Подібну ситуацію спостерігаємо в справі малолітнього Людвіка Жлобицького: *«Так як я мати рідного сина мого Людвіка Жлобицького, то по праву природньому маю бути його опікункою, від чого ніхто не може відсудити... нехай сприяє Дворянська опіка залишити мене над сиротою опікункою, а регента Житомирського уїзного суду пана Сильвестра Калитовича куратором... чи Рафаїла Саржинського, якому наказати, щоб він поруч з іншими сиротами покійного чоловіка мого, відпустив мені під розписку мою з прибутків для достойного отримання та виховання сина мого капітал суми відсотків»*².

Варто враховувати й те, що жінки в Російській імперії були вразливими перед можливими складнощами, що могли виникнути під час опікунського нагляду за майном малолітніх. Наприклад, в одній зі справ опікунка просить захисту від *«погрозу буйством і розбоєм»*, які здійснював солдат, що був орендарем одного з будинків, що

1 ДАЖО. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 540. Арк. 4.

2 Там само. Спр. 89. Арк. 60.

знаходився під її опікою, та з якого той, попри попередні домовленості, не хотів виселятись¹.

Не були застраховані жінки-опікунки й від певних упереджень та стереотипів із боку вищих посадових осіб, які мали право контролю над діяльністю дворянських опік. Наприклад, волинський віце-губернатор князь Федір Любомирський звинувачував саме жінок-опікунок у затримці виплат боргів із маєтків, що знаходилися в адміністративному управлінні та вимагав від дворянської опіки: «... щоб терміново пояснила мені, через яку причину назначені в адміністрацію жінки, що до ніякої служби, окрім акушерства, не приймаються»².

Однак таке зневажливе ставлення до жінок-опікунок і до можливості виконання ними своїх обов'язків, ґрунтоване виключно на статевій ознаці, було швидше винятком. Так, у тій же зазначеній справі на їх захист стала сама дворянська опіка, що у відповідному рапорті повідомляла: «... поміщиця Мьяновська з власного свого маєтку виплатила вже більшу частину належної суми... коли, навпаки, назначений адміністратором поміщик Невяровський від червня по 20 грудня 1826 року вніс тільки 199 рублів сріблом»³.

Вивчені нами архівні матеріали, що стосуються ролі жінок-дворянок у процесах встановлення опікунського та адміністративного нагляду за маєтками, доводять, що в загальній практиці вони виступали не лише беззахисними вдовами чи сиротами, які потребували протекції від держави, але й часто ставали опікунками для своїх дітей та близьких, кровних родичів. І хоча наявні в Російській імперії гендерні стереотипи та об'єктивні реалії того часу потребували надання жінкам-дворянкам додаткових попечителів, кураторів, проте вони все ж були здатні належним чином виконувати свої повноваження опікунок, не відрізняючись у якості виконання покладених на них обов'язків від представників чоловічої статті.

1 Там само. Спр. 540. Арк. 52.

2 ДАЖО. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 44.

3 Там само. Арк. 59.

Таким чином, за допомогою опису правил та настанов, що існували для врегулювання питання призначення опікунів і були прописані в основних нормативних документах та архівних матеріалах, що відображають реальні практики дворянських опік, можна сконструювати образ зразкового кандидата на цю посаду. Останній, доповнений вимогами, що прямо або опосередковано висувалися до належного виховання малолітніх сиріт, може бути сміливо екстрапольований на ширше узагальнення — взірцевого представника дворянського стану. До його характеристик, зокрема, належать: достойний рівень освіти, стриманість, помірність стилю життя, лояльність до влади, несхильність до жорстокості до підданих, релігійність, схильність до ощадливого та раціонального способу життя. Означені риси, а також пильна увага до них дворянської опіки дають можливість з'ясувати один зі змістовних напрямів контрольної функції цього станового органу. Крім того, це значною мірою визначає характеристику самого опікунства як процесу підготовки дитини до перейняття на себе моральних і матеріальних прав та обов'язків дворянина.

3.3. Дворянські опіки та контроль імперської влади над економічною сталістю дворянства

У попередніх розділах ми розглянули фактологічну основу діяльності дворянських опік як станових корпоративних органів. У цьому ж розділі ми звернемо увагу на виявлення сутнісних характеристик їх діяльності, зокрема у сфері турботи про економічну сталість виділеного у володіння дворянському стану державного земельного фонду.

Постійне розширення території Російській імперії потребувало системного контролю внутрішньополітичної стабільності, для чого недостатньо було лише міжособистісних зв'язків та відчуття єдності. Мав існувати соціальний прошарок, який, займаючи привілейоване становище, допомагав би встановлювати інститути насильства. Під інститутами розуміються певні «правила гри», а під насильством контроль над нижчими станами імперії.

В історичній теорії та практиці чітко бачимо, що еліта найчастіше контролює або має привілейований доступ до якихось кардинально важливих суспільних функцій на кшталт релігії, виробництва, розміщення суспільних ресурсів, торгівлі, освіти тощо. У тому чи іншому вигляді подібний обмежений, ексклюзивний доступ до окремих благ чи функцій існував у різні століття в різних за устроєм державах. Оскільки становище, привілеї та ренти окремих еліт, які входять до складу панівної коаліції, існують завдяки обмеженому доступу, забезпечуваному чинним режимом, усі еліти зацікавлені підтримувати коаліцію і сприяти її збереженню. Своєю чергою імперська центральна влада теж зацікавлена в підтримці привілейованого становища еліт, адже таким чином вона контролює нижчі соціальні прошарки та має надійну опору на місцевому рівні управління. У практичній площині утворюється подвійний баланс інтересів: розподіл і організація політичної влади з одного боку та розподіл та організація економічної влади з іншого.

Одне з найцінніших прав, дароване елітам — це привілей засновувати організації. Держава таким чином створювала надійний механізм їх (еліт) дисциплінування. Адже саме вона встановлювала певні правила гри, за якими ті чи інші станові органи мали діяти. Ґрунтується даний взаємозв'язок на двох основах: політичних та економічних впливах. При цьому жодна еліта не є статичною та є схильною до змін, а тому створені інституції мали б бути достатньо гнучкими для того, щоб на них реагувати.

Варто зважати й на те, що в Російській імперії існувала й додаткова умова — безособовість надання привілеїв. Тобто, їх отримував стан, хоча й через конкретного представника в його минулому, проте в основі незмінно лежав принцип несення служби, виконання обов'язку перед монархом та державою. Це формувало пряму залежність дворян від імперії, потребу повсякчас відповідати вимогам та етосу стану, щоб не втратити головне — статус та ті фінансові ресурси, що він безпосередньо надавав, або доступ до яких відкривав.

Дворянська опіка стала інституцією, що допомагала представникам влади контролювати привілейовану корпорацію еліти, зокрема через вплив на її економічне становище. Цьому знаходимо підтвердження в одному з архівних документів, в якому міститься посилання на «Установи для управління губерніями Всеросійської імперії»: *«...84 стаття Установ про губернії, покладає на генерал-губернатора обов'язки присікати всякого роду зловживання: незмірну й руйнівну розкіш, надмірності, безпутство, марнотратство, тиранію та жорстокості. У цьому випадку опіка і є найкращим і найбільш надійним до виправлення інструментом»*¹. Таким чином, дворянська опіка мала й додаткове значення та цінність як для імперії, так і для її контролерів на місцях — губернаторів та генерал-губернаторів. Вона була інструментом стеження за економічним становищем дворян та їх мораллю, відповідністю етосу стану, встановленого та контрольованого з боку імперії.

Згадку про зобов'язання опікунів дбати про матеріальний добробут переданого в їхнє тимчасове розпорядження майна, що було настільки ж важливим для законодавця, як і догляд за належним вихованням сиріт, знаходимо в низці архівних матеріалів у наступних формулюваннях: *«доглядати за утриманням та вихованням сиріт, а також добробутом їх маєтностей»*²; *«робити все, що приносить користь маєтку та попереджати можливі втрати»*³. При цьому вибір опікуна як особи, яка зможе виконати дане матеріальне зобов'язання, опосередковано бачимо також і через перелік характеристик кандидатів на дане звання, що прописані в «Установах для управління губерніями Всеросійської імперії» та були нами проаналізовані в попередньому підрозділі. Значна їх кількість спрямована саме на відбір того, хто гарантовано зможе забезпечити економічну стабільність маєтку, що переходив у його тимчасове володіння, а бажано і примножити статки малолітніх.

1 ДАЖО. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 59. Арк. 85.

2 ДАЖО. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 97.

3 Там само. Спр. 60. Арк. 190.

Помітно виражену контролюючу функцію дворянських опік бачимо також і у динаміці їх діяльності. Так, у другій половині ХІХ — на початку ХХ століття відзначається їх певна активізація. Це пов'язують із переходом імперії до ринкових відносин. Йдеться про те, що в цей час дворяни використовували опіки для збереження своїх майнових привілеїв, а держава — для активізації стягнення так званих «недоїмок» та боргів¹. Зокрема, одним із способів порятунку дворянських землеволодінь від розорення вбачали їх передачу в тимчасове адміністративне управління дворянських опік до стабілізації стану справ². Останнє було детально описано в одному із попередніх підрозділів, де йшлося про маєтки боржників та марнотратників. Тут лише варто додати показовість того факту, що серед документів ДАЖО одними із найбільш масових матеріалів є скарги на невиконання дворянськими опіками планів із поповнення державної казни шляхом стягнення боргів із маєтків дворян, що опинилися під їх юрисдикцією³.

Водночас знаходимо і свідчення того, що особлива активізація опік з «нагадування» дворянам про необхідність виплати заборгованостей мала відбуватись у найбільш вдалий для цього період — контрактний. Тим опікам, які б проігнорували цю вимогу, погрожували «*карою по всій суворості законів*»⁴, адже в справі стягнення боргів держава однозначно підтримувала сторону позикодавця. Наприклад, у випадках, коли під час проведення опису майна, самі поміщики, або його розпорядники заявляли б, що вже виплатили всі належні суми, то уповноваженні до опису органи не мали покладатися на подібні свідчення, а керуватись лише повідомленнями позичальників: «*У випадку вимоги цієї Ради [опікунської ради — А.Л.] про опис майна позичальника за невиплату ним належного по займу капіталу і процентів... ні на які не посилатись покази боржників чи управляючих маєтками про*

1 Шандра В. Дворянська опіка... С. 86.

2 Темірова Н. Історія дворян: між пам'яттю та безпам'ятством. *Історичні і політологічні дослідження. Спеціальний випуск*. Вінниця, 2018. С. 225.

3 ДАЖО. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 26. 148 арк.

4 Там само. Спр. 59. Арк. 25.

заплату ними боргів Раді... а зупиняти дії щодо описи тільки за повідомленням Ради, адже як усе належне до Ради буде ними сплачено, то про зупинку опису маєтку їх негайно Рада повідомить... але якщо за цим будуть надіслані в Раду повідомлення із зазначеними питаннями, то вони, задля уникнення марного листування, залишені будуть без відповіді»¹.

Також серед архівних матеріалів ми зустрічаємо випадки, коли сама загроза того, що маєток може бути відібраний дворянською опікою та переданий в адміністративний нагляд опіки, примушувала поміщиків знаходити рішення для погашення позик: *«По причині виплати поміщиком Житомирського уїзду, титулярним радником Фавстом Петровським цього березня 10 дня належних приказу по займу його. суми... цим у дану опіку дається звістка, щоб... здійснюваний оціночний опис зупинився»².* Однак, це не було гарантією того, що в майбутньому маєтки боржника не будуть передані в адміністрацію за нових аналогічних випадків, як бачимо, у справі Еразма Лесньовського³, адже сплата одного боргу не означала докорінні зміни в стилі життя чи поведінці самого дворянина.

Подібні випадки успішної дії погроз свідчать про можливість функціонування опік як превентивних механізмів вирішення у боргових питань. Це додатково підтверджується тим, що перед переданням маєтку в адміністрацію дворянину давали невеликий термін для погашення займу: *«Командирувати одного із засідателів того суду в закладений поміщиком Прушлінським маєток. Наказати цьому засідателю, щоб він нітрохи не затримуючись зобов'язав його — Прушлінського чи економію маєтку підпискою, щоби прострочену суму 8318 рублів заплатили неодмінно протягом трьох тижнів... при закінченні ж тритижневого терміну від часу подачі зазначеної опіки підписки, якщо необхідна сума не буде заплачена, то вимагати від Житомирської дворянської опіки командирувати її члена в зазначений маєток і*

1 Там само. Арк. 39.

2 ДАЖО. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 75. Арк. 5.

3 Там само. Спр. 100, 189 арк.

загалом, разом із членом, приступити невідкладно до взяття закладеного маєтку в адміністративне управління»¹.

Часто імперським органам влади в питаннях контролю за дворянським станом допомагали ті, хто був безпосередньо зацікавлений у погашенні боргів, тобто кредитори. Наприклад, у справі передання маєтку поміщика Лесньовського саме кредитор викрив можливу схему із призначенням ручного адміністратора, яку прагнув зробити дворянин-боржник, підмовивши призначеного опікою на цю посаду Фадея Рудницького відмовитись від неї: *«Я же будучи кредитором пана Лесньовського вважаю себе зобов'язаним, аби казенний борг, як можна швидше виручити... А тому... прошу, аби наказано було не звільняти поміщика Фадея Рудницького від посади адміністратора та відрядити якнайшвидше члена Дворянської опіки для складання оціночного листка та підписання такого відповідно до закону»².*

Варто додати, що дворянська опіка розглядалася деякими вищими чиновниками Російської імперії як допоміжний інструмент впливу як на все дворянство, так і на окремі його групи. Наприклад, київський губернатор І. Фундуклей пропонував забирати під опіку маєтки тих польських поміщиків, які не були на державній службі: *«На мою думку треба ухвалити, що якщо батько й син не служили, то онук, що не вступив по досягненню двадцяти п'яти років у службу, як неблагонадійний свого звання, втрачає право володіти безпосередньо селянами й над маєтком його встановлюється опіка»³.*

Дана постанова не була чимось дивним, адже, як зазначає у своїй статті О. Барвінок, на територіях, приєднаних від Польщі, монархія зіштовхнулася із доволі неочікуваною для неї проблемою: дворяни не поспішали долучатися до самоврядування, зібрань та ухилялися від служби. На цих землях, на відміну від так званих великоросійських, подібне не вважалося чимось обов'язковим чи престижним,

1 Там само. Спр. 96. Арк. 1.

2 ДАЖО. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 181—182.

3 Бовуа Д. Гордиев узел... С. 313, 314.

привілеєм чи покликанням. Навпаки, на Правобережжі, щонайменше серед представників шляхетського стану така діяльність не розцінювалась як гідна, а вихідці із найбільш заможних родів не лише ігнорували зібрання, але й дозволяли собі не виконувати на пряму покладені на них службові обов'язки. Ситуація була відміна лише серед безземельного шляхетства, яке за допомогою несення служби прагнули отримати шанс на володіння всіма дворянськими привілеями¹.

Факти, наведені в цьому підрозділі, свідчать — контроль над стабільним економічним становищем дворянських помість, а також за справністю виплат дворянами боргових зобов'язань був одним із пріоритетів дворянських опік та законодавців, які наділяли їх необхідними функціями та характеристиками. Дворянська опіка мала дбати про те, щоби представники привілейованого стану жили відповідно до своїх фінансових можливостей та підтримували економічний добробут власних маєтків, що, своєю чергою, гарантувало би справне функціонування економіки самої імперії.

Також чиновники центральної імперської влади розглядали дворянські опіки, як допоміжні інструментами в директивній та багато в чому репресивній державній політиці монархії, що прагнула мотивувати дворян приєднаних від Речі Посполитої земель до виконання тих обов'язків щодо служіння монархії, які виконували представники привілейованого стану самої імперії від самого початку.

3.4. Дворянські опіки через призму колективної солідарності та ефективності діяльності: реалії життя

На етапі створення дворянських опік певні сподівання, вочевидь, покладалися на те, що опікунство стане різновидом соціального обов'язку дворян, виявом їхньої корпоративної солідарності. Адже йшлося про виховання малолітніх дворян, які залишилися сиротами, але після настання повноліття мали б стати частиною вищого

1 Барвінок.О. Дворянське самоврядування... С. 14.

прошарку соціуму. Таким чином, майбутнє покоління привілейованого стану мало б готуватися до виконання ними тих чи інших обов'язків перед державою. Зокрема, шляхом наслідування самого опікуна як рольової моделі. Їх майно на час дорослішання залишалося би непорушним та давало необхідний або ж навіть збільшений завдяки вдалому управлінню ним прибуток. Зрозуміло, що за таких вихідних умов, виходець з іншого соціального стану не міг підійти на роль опікуна й саме питання дворянського опікунства ставало внутрішньою корпоративною справою. Зокрема, в архівних документах знаходимо наступне формулювання, що характеризувало призначення опікуна: *«На прийняття покладеного на нього опіки зобов'язує його й закон і усвідомлення суспільного боргу»*¹. В «Повному зібранні законів Російської імперії» про відшкодування грошей за проїзд для членів повітових суддів, які мали здійснювати опис маєтку перед здачею його в опіку, йшлося: *«Витрати для проїзду особи, що відправляється для цієї потреби, зі сторони Повітового суду, члена цього суду, не повинні покладатись на рахунок згаданих маєтків [що знаходилися під опікою — А.Л.] оскільки це діло стосується чи користі побратима його, що потребує піклування, або до боргу служби...»*².

Проте великі сподівання на ставлення до обов'язків опікуна, або члена самої дворянської опіки, як до станового обов'язку, накладалися на доволі не вигідні умови. Так, на заваді свідомого та вмотивованого долучення до опікунства ставали доволі прагматичні речі. Наприклад, відсутність серйозного матеріального стимулу. Раніше нами вже зазначалось, що за виконання своїх обов'язків опікуну за «Установами» передбачалася винагорода в п'ять відсотків від річних надходжень із маєтку³. Хоча в постанові від 1817 року «Про порядок заснування дворянських опік у губерніях, приєднаних від Польщі» бачимо вже 10 грош від чистого прибутку. Не дивлячись на те, що за високої дохідності помістя дана сума могла бути доволі непоганим бонусом,

1 ДАЖО. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 656. Арк. 139.

2 ПСЗРИ. Собр. I. Т. 34. № 26707. Спб., 1830. С. 94-95.

3 Учреждения для управления губерний... С. 64.

проте можливою була й інша ситуація, коли вона була б неспівмірною з тим обсягом роботи, яку опікун мав виконувати. Додавалося до цього й те, що під опіку часто потрапляли господарства, що мали боргові зобов'язання, або були занедбані власниками. Вагоме значення відігравали й суттєві обмеження, що покладалися на опікуна: щорічні звітування (навіть за 12 рублів використаних на ремонт господарських будівель)¹; загроза покарання в разі шахрайства чи зловживань², витрата власних коштів під час введення справ, наприклад, оплата переїздів тощо. До того ж траплялися випадки затримки грошей на утримання малолітнього³. Усе це не робило опікунство матеріально вигідним в очах представників дворянського стану й мало б асоціюватися здебільшого із додатковими клопотами та надмірною відповідальністю.

Вочевидь погіршував мотивацію і ризик сплачувати потенційні збитки з власного капіталу. Зокрема, в одній з архівних справ знаходимо наступну настанову: *«Якщо в результаті ревізування звітів буде виявлено приховування прибутків із мастку й саме розорення, то ні трохи не зволікаючи накладати на майно винних заборони й передавати в суд...»*⁴. Таким чином, отримання статусу опікуна, у цілому, передбачало значні матеріальні ризики.

Про те, що дворяни Волинської губернії не лише в теорії, але й на практиці не виявляли великого бажання до виконання зазначеної соціальної функції, ми можемо говорити завдяки збереженню великої кількості документально підтверджених фактів в архівах. Відмови найчастіше пояснювалися неможливістю виконання вимог, викладених в «Установах для управління губерніями Всеросійської імперії», а також наступним чином: наявністю під опікою чи адміністрацією інших мастків⁵;

1 ДАЖО. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 68. Арк. 50.

2 Там само. Спр. 91. Арк. 57.

3 Там само. Спр. 89. Арк. 10.

4 ДАЖО. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 91. Арк. 57.

5 Там само. Спр. 60. Арк. 514.

незадовільним станом здоров'я, або ж поважним віком¹; переїздом в іншу губернію² тощо. Останнє із зазначеного було однією з важливих вимог, що висувалася до опікунів і причиною, з якої могли відбуватись їх заміни. Адже територіальна близькість володінь була потрібною, як для забезпечення фізичної можливості управляти всіма необхідними справами, так і з погляду юридичної підзвітності конкретній дворянській опіці. Проте вказані причини не були універсальними та варіювалися залежно від ситуації. Так, поміщик Троцький, бажаючи позбутися небажаного призначення, невмотивовано посилався на зайнятість у ролі депутата Волинського дворянського зібрання³. Вільгельм Ольсберг стверджував, що не може стати опікуном, адже не зможе це поєднувати з лікарською практикою⁴. Яков Шифневич пояснював, що є членом Квартирної комісії та, будучи вдівцем, сам виховує малолітніх дітей⁵. Зрозуміло, що деякі із цих обґрунтувань були саме прагненням відмовитися від небажаного призначення, а не реальною причиною, яка б заважала дворянам виконувати функції опікунів за реального до того бажання.

Відмовлялися дворяни не лише від опікунства, але і від прийняття на себе обов'язків адміністраторів маєтків: *«Це призначення дворянської опіки я б із задоволенням і без сперечань виконав би, якби не слугував би перепорою мій хворобливий стан, згідно до 284 статті, 2 частини, X тому Цивільних законів, редакції 1857 року. А тому, приклавши до цього копію медичного свідченням житомирського міського лікаря... прошу, щоб наказано було. звільнити мене від адміністративного управління»⁶.*

Окрім прямих відмов, що свідчили про небажання брати на себе роль опікуна, також помічаємо й опосередковані факти, що можуть про це свідчити. Наприклад, випадки частих замін опікунів. Як свідчать архівні матеріали, на Волині це могло

1 Там само. Спр. 65. Арк. 6.

2 Там само. Спр. 70. Арк. 274.

3 Там само. Спр. 75. Арк. 7.

4 Там само. Спр. 93. Арк. 17.

5 Там само. Арк. 66.

6 ДАЖО. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 543. Арк. 44.

відбуватися декілька разів до часу досягнення сиротою повноліття. Так, у справі малолітнього Вікентія Ціолковського ця процедура зміни повторювалася шість разів¹. Іншим підтвердженням могла слугувати практика з призначенням опікуна попри його відмову. Так, дворянин Яків Матиза відмовлявся від прийняття обов'язків опікуна посилаючись на зайнятість, як в особистому маєтку, так і у веденні справ власного кондитерського підприємства. Проте після його відмови ми все ж і надалі бачимо, що його ім'я, як опікуна, було зазначено в пізніших документах конволюта². Серед архівних матеріалів знаходимо також випадки відмови матері від статусу опікунки для власних дітей³.

Додатковими складнощами, що могли відваджувати дворян від взяття на себе обов'язків опікуна, варто зазначити тривалість самого процесу опікунства (адже це могло бути як один, так і більш як десять років до настання повноліття сироти), а також дозвіл на неодноразовість призначення. Тобто один дворянин / дворянка як у теорії, так і на практиці (що вдалося побачити під час опрацювання матеріалів щодо Волинської губернії) могли бути призначені опікунами / адміністраторами відразу до декількох неповнолітніх, або маєтків. Очевидно, що подібне навантаження могло бути надмірним та призводити до зниження ефективності виконання ними своїх повноважень. Що, своєю чергою, ставало ще однією причиною до відмови, і зафіксовано в окремих архівних матеріалах: *«Поляновський просить мого посередництва щодо звільнення його від обов'язків опікуна, які він, по нижчезазначеним причинам, виконувати не може... був адміністратором... над маєтностями ліквідованого Городищенського Кармелітського монастиря, що включає в себе 526 чоловічої статті душ. Нині знаходить труднощі з розрахунками з казенною палатою, які в найближчі терміни не можуть бути завершеними»*⁴.

1 Там само. Спр. 70.

2 Там само. Спр. 93. Арк. 114.

3 Там само. Спр. 600. Арк. 328.

4 ДАЖО. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 62. Арк. 354.

Доказом того, що кандидатів на ролі опікунів дійсно не вистачало, є документально засвідчені випадки, коли на цю роль призначали осіб, які не відповідали зазначеним в «Установах» вимогам. Так, кандидати могли не мати власних поміщицьких володінь (тобто, не мали досвіду управління маєтком), або ж були невідповідними за віком чи станом здоров'я. Таку ситуацію бачимо у відмові від прийняття опікунського статусу колезьким реєстратором Петром Федоровим: *«Житомирська дворянська опіка не зрозуміло за якою рекомендацією обрала мене за опікуна до маєтку малолітніх дітей, що залишились після померлого майора Ліндепера... для чого дана опіка вимагає від мене відношення, через Бердичівську поліцію з'явитись у зазначену опіку. А як того маєтку ніхто мені як належно по закону по опису не здавав і... про тих малолітніх дітей не відомо... й опікунської посади не приймав, і людина я стара, маю сімдесят із зайвим літ і задухою мучаюсь... і на очі власні в цих літах ледве можу й за допомогою окулярів дивитись... І ні селища, ні селян і ніякої власності й нерухомості мені не належить»*¹.

Непоодинокі випадки небажання обіймати посаду опікуна становили досить серйозну проблему для дворянських опік. Це видно з того, що одного лиш небажання та відмови кандидату навряд чи вистачало. Він мав підкріпити названу ним причину відмови документально. А для виявлення реальної нездатності виконання обов'язків опікуна з причини хвороби чи каліцтв могла бути відправлена спеціальна комісія за участю повітового лікаря², або ж відповідне документальне підтвердження мав першим надати сам дворянин, який із якихось причин не з'явився для прийняття на себе відповідних обов'язків. Такий випадок зафіксовано в справі Йозефа Еклера: *«Свідоцтво, надане тутешньому шляхтичу Йозефу Еклеру в тому, що він із причини простуди дійсно одержимий сильним запаленням глотки Angina. Пан Еклер не в стані відлучитись... виїхати, підписати і прикріпити печатку»*³.

1 Там само. Спр. 93. Арк. 61.

2 ДАЖО. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 179.

3 Там само. Спр. 6. Арк. 16.

Показовими в цьому випадку були й накази, що приходили до канцелярії дворянських опік. До прикладу, в одному із них зазначається: «... *повідомити Дворянську опіку про призначення іншого опікуна таким чином, щоб, відповідно до існуючих із цього приводу правил, він не міг ухилитися ні під яким приводом від прийому маєтку в управління*»¹.

Водночас деякі дворяни навпаки використовували опікунства для задоволення власних егоїстичних, меркантильних інтересів. Так, у ДАЖО знаходимо досить цікавий випадок зі скаргою дворянки Анни Чайковської, яка, не будучи офіційною опікункою осиротілого Вікентія Ціолковського, «*за дорученням багатьох благородних осіб мала... вплив та батьківський нагляд над малолітнім...*»². Вона жалілась на опікуна Савицького, який, за її словами, віддав один із будинків свого підопічного в оренду єврею Аарону та доводив нерухомий спадок неповнолітнього Вікентія до розорення.

Також свідчення зловживання призначеними особами своїми повноваженнями знаходимо й в інших справах, наприклад, в одній із них йшлося про те, що опікуни частини селища Бурятини вирубували дерева та грабували частину майна, що знаходилося під їх тимчасовим управлінням³, а в іншій про те, що призначений опікун без отримання необхідних дозволів продав одну з кріпосних дівчат⁴.

Призначення родичів, зокрема матерів малолітніх опікунками не було запобіжником зловживань. Наприклад, подібний випадок знаходимо в справі Анни Мрачковської. У скарзі на неї, що потрапила до дворянської опіки, значилося наступне: «*окрім застосування прибутків на свою користь збанкрутувала... маєток дітей своїх*»⁵.

1 Там само. Спр. 75. Арк. 278.

2 Там само. Спр. 70. Арк. 285.

3 ДАЖО. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 656. Арк. 107—108.

4 Там само. Спр. 600. Арк. 436.

5 Там само. Спр. 742. Арк. 182.

Інший цікавий та показовий приклад недотримання колективної солідарності знаходимо серед архівних матеріалів у справі поміщика Лесньовського. Солідарність дворян, яка не поспішала проявлятися в прагненні стати опікунами над майбутніми представниками стану, могла проявлятися домовленостями про уникнення покарань за борги, наприклад, введеного в адміністрацію маєтку: *«Пан Лесньовський бажаючи ще жити у своєму маєтку та управляти ним, отримувати з нього прибуток на різні свої примхи... то з усього видно, що вмовив пана Рудницького, щоб він написав відклик до члена опіки, що він Рудницький не може прийняти на себе роль адміністратора тому що свій маєток... продав, і не має вже згідно до Закону нерухомого майна, аби міг управляти посадою адміністратора. І що внаслідок хвороби дружини його має бути в Подільській губернії... Таке незаконне пояснення пана Рудницького не може звільнити його від зазначеного обов'язку, адже його маєток є достатнім, і він досі живе в ньому й управляє ним. А хвороба жінки його не може служити причиною до звільнення від адміністрації... Пан Лесньовський має намір просити в опіки, у цей час, коли буде пан Рудницький від адміністрації звільнений, поставити на місце його поміщика Константина Олізара — свого племінника і друга... якщо поміщик Олізар буде назначений адміністратором, то пан Лесньовський буде жити в маєтку й управляти ним беззаперечно...»¹.*

Водночас попри зазначені нами вище випадки зловживань та поширене небажання дворян долучатися до виконання обов'язків опікунів та адміністраторів, можемо бачити й рідкісні, проте тим ще цінніші протилежні випадки. Так, дворянин Іван Барановський був добровільним опікуном над трьома малолітніми сиротами — дворянками (дві, з яких були не кровними родичками його дружині — бабусі дівчат), яких утримував власними коштами до їх заміжжя, надав їм належне виховання та освіту, а також провадив необхідні клопотання в їх справах, за що був рекомендований

1 ДАЖО. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 181—182.

дворянською опікою та предводителем дворянства до присвоєння йому ордену Святої Анни¹.

Таким чином, дворяни Волинської губернії не поспішали ставати опікунами, вочевидь, не відчуваючи морального обов'язку долучення до цієї благородної справи на користь власного соціального стану. Будучи заклопотаними у власних маєтках та приватному житті, вони насамперед думали про свої приватні інтереси, і тому, у кращому випадку, відмовлялися від ролі опікуна, що лише навантажила б їх додатковими обов'язками, але не давала б значного прибутку. У гіршому ж випадку використовували опікунство для особистого збагачення. Усе це створювало додаткові виклики дворянським опікам, що мали значні проблеми із підбором достойних кандидатів на роль опікуна й подекуди мали вдаватися до фактичного примусу або призначення осіб, що фактично не відповідали висунутим до опікуна вимогам.

Розглянувши перше з очікувань імперської влади — активне долучення дворян до опікунства як вияву колективної солідарності, пропонуємо перейти до другого — ефективної діяльності дворянських опік Волинської губернії та, на основі зібраних фактів, зробити висновки, наскільки це очікування втілювалось у реальній практиці. Повноцінне розв'язання даного питання потребує залучення значно більшого кількісного матеріалу та ширшого географічного охоплення. Але, зважаючи на те, що дворянські опіки були створені за одним шаблоном та в різних частинах імперії виконували аналогічні виконавчі та контролюючі функції, певні узагальнення на основі результатів аналізу діяльності дворянських опік Волинської губернії не видаються нам безпідставними.

На додачу до сподівань російської імперської влади на відчуття дворянами корпоративної солідарності, що було описано нами в одному з попередніх підрозділів, ще однією, більш прагматичною надією були очікування щодо їх ефективної діяльності. Від цього залежало не лише виконання соціальних функцій опіки над

1 Там само. Спр. 600. Арк. 586—591.

сиротами, але й економічної — щодо повернення боргових зобов'язань, стеженні за етосом стану та економічним становищем маєтків, що перебували в тимчасовому володінні опікунів чи адміністраторів.

Варто зазначити, що якщо опікуни тимчасово управляли маєтком, поєднуючи цю функцію із забезпеченням належного виховання та надання освіти малолітнім сиротам дворян, то призначений на посаду адміністратор не мав цих повноважень, а лише тимчасово управляв маєтком, або на період стягнення всіх боргових зобов'язань, або ж на період пошуку спадкоємців, провадження судових розглядів тощо. У будь-якому разі й у першому, й у другому із зазначених варіантів опікуни / адміністратори часто забезпечували необхідне відшкодування боргів як у казну, так і приватним особам та інституціям. Подібна функція часткового стеження за економічною стабільністю імперії була надважливою для держави, а тому мала б задовольнятися чітко та без зволікань.

Серед факторів, що мали б забезпечити ефективність новостворених інституцій, варто відзначити наступні: універсальність та уніфікованість опік на всій території імперії; їх чітко визначене місце серед інших виконавчих органів; зацікавленість самої імперської влади в справному їх функціонуванні; наявність системи контролю та звітності; сподівання на прояв солідарності дворян у питаннях забезпечення сталості власного соціального стану. Ці «опори очікуваної стабільності» не завжди працювали належним чином для забезпечення справної превентивної відповіді на виклики та ризики, що поставали в динамічних умовах соціальних змін. Проте, саме вони надали можливість опікам проіснувати до самого падіння Російської імперії. Варто також зазначити, що більшість із них були закладені ще в нормативній базі, що мала врегульовувати функції даних інституцій та найчастіше існували в теорії, але не на практиці.

У даному ж підрозділі нас більше цікавитимуть ті особливості реального функціонування дворянських опік, які призводили до їх відносної неефективності. Тому ми пропонуємо спрямувати увагу на знайдені в архівних матеріалах свідчення,

що висвітлюють саме даний аспект. Розглядатиметься питання у двох паралельних площинах: 1) недосконалості самої системи опік та бюрократичної системи імперії, в яку вони були вбудовані: 2) невиконання або неякісне виконання опікунами та опіками своїх повноважень.

Так, в одному із віднайдених архівних документів було стисло викладено основні проблеми, з якими стикалися дворянські опіки, й на які дорікали вищі органи влади та чиновники, що контролювали їх діяльність. Саме цей документ надає можливість сфокусовано побачити ті проблемні місця в їх функціонуванні, що мали системний характер: *«Поставити опікам у видимість, що найменше послаблення, як у приховуванні прибутків, що з маєтку в опіку надходять, так рівно в несвоєчасному внесенні їх у казну й, нарешті, у залишенні опікунів без задачі звітів, у призначенні опікунами родичів і в допускання казенних боржників у маєтки, взяті в опіку (якщо щось подібне буде розкрито) призведе до притягнення винних до покарання і забезпечення не зібраних боргів із їх [чиновників дворянської опіки — А.Л.] власних маєтків»*¹.

Більшість із цих приводів для скарг на діяльність дворянських опік та деякі додаткові ми розглянемо далі, а тут лише звернемо увагу на пункт про призначення родичів опікунами малолітніх сиріт-дворян. Серед досліджених нами архівних справ дійсно зустрічаємо випадки, коли опікунами ставали випадкові представники дворянського стану, що обирались вочевидь за територіальним принципом, і це за наявності на той час живих близьких родичів сиріт. Наприклад, адвокат Волинського головного суду Альбін Поплавський став опікуном над своїми племінниками лише після звільнення від цих обов'язків попереднього опікуна, що не знаходився з малолітнім у родинних стосунках².

Проте доволі багато справ свідчать про зворотне, а саме про те, що опікунами ставали матері неповнолітніх, їх старші брати та сестри, бабусі, дядьки тощо. Зокрема

1 ДАЖО. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 59. Арк. 84.

2 ДАЖО. Ф. 4, Оп. 1. Спр. 9. Арк. 10.

в одній зі скарг на дії дворянської опіки знаходимо наступне свідчення: *«За законом цьому краю наданим, найперше право для направлення в опіку мають батьки, далі старші брати й за тим уже сестри... і нарешті дальні родичі... і що в крайньому випадку назначати опікунів зі сторонніх осіб... Але Житомирська дворянська опіка визначила, що нащадок [старший брат серед сиріт] з них не має 24 років, якогось там повноліття ще не досяг...»*¹. Тут можемо зробити припущення: дане уточнення стосувалося посилання на норми, викладені в Литовських статутах, які століттями функціонували на території Волинської губернії та могли вступати в конфлікт із уніфікованими, насадженими російськими законодавцями.

Тому не зовсім зрозумілим виглядає пункт-скарга про *«призначення опікунами родичів»*, що було зафіксовано в раніше зазначеному документі з наріканнями на негаразди в діяльності дворянської опіки. Вочевидь йшлося про те, що родичі померлого дворянина, якщо він був боржником, прирівнювалися до нього за своїми моральними якостями та фінансовою моделлю поведінки. Проте це є лише припущенням, що ґрунтується на одній подібного значення архівній знахідці. Йдеться про скаргу волинського генерал-губернатора Федора Любомирського щодо призначення опікункою малолітніх сиріт вдови поміщика (цей документ ми згадували в одному з попередніх підрозділів): *«Це є тим більш беззаконно, що по правилам був не справним платником... Значить і його сімейство»*². Звісно, твердження, що це є дійсним поясненням такої неузгодженості щодо питання про призначення опікунами родичів дворян-сиріт є доволі сміливим припущенням, проте, це частково прояснило б описані вище розбіжності між знайденим документом та встановленою практикою діяльності опік.

Наразі пропонуємо звернути увагу на очевидні прогалини в діяльності дворянських опік Волинської губернії, що мали наслідком реальне зменшення ефективності їх діяльності. Цей розгляд варто розпочати з проблем у звітності:

1 Там само. Спр. 94 Арк. 9.

2 ДАЖО. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 44.

йдеться як про ту, що передавалася опікунами до дворянських опік, так і ту, що мала йти від останніх до вищих органів контролю. Почнемо з першої. Так, дворяни та дворянки, які пройшли перший етап призначення та погодилися бути опікунами, часто мали проблеми з веденням справ доручених їм маєтків. Про це свідчать скарги про затримки зі звітуваннями, що складають значну частину масиву архівних матеріалів. Це було однією з найпомітніших проблем і зафіксовано як у персональних оповіщеннях-вимогах до опікунів, так і в указах, що спрямовувалися до дворянських опік зі сторони вищих виконавчих органів.

Відсутність звітів опікунів могла бути спричинена не лише їх недбалістю, але й кількома іншими причинами. Одна з них — відсутність розуміння потреби звітування. Наприклад, поміщик Крушевський, будучи опікуном малолітніх Петровських, стверджував, що маєток був відданий йому в тимчасове управління без жодних умов про детальне звітування, і дивувався, коли до нього був відряджений писар земського суду, що хотів отримати незрозумілий для нього річний звіт¹. В іншій же ситуації, гроші, отримані від маєтку, за заповітом довічно належали вдові, яка не планувала звітувати про них дворянській опіці: *«Звіти не надаються, бо прибутки з маєтку належать довічному праву матері малолітніх»*². Також це могло бути спричинене тим, що маєтки померлого дворянина перебували на територіях різних повітів (у теорії могли бути підконтрольні кільком опікам) і відповідно звіти помилково могли подаватись опікунами не до належної інституції³.

Також проблеми зі звітуванням призначених опікунів могли бути пов'язані не стільки із відсутністю звітів, скільки із сумнівами щодо їх достовірності⁴.

Однак, яка б із вище зазначених причин не була в основі, але невчасне звітування значно ускладнювало належний контроль дворянської опіки над справами в маєтках, що знаходилися під опікою, а, отже, погіршувало виконання покладених на

1 Там само. Спр. 51. Арк. 9.

2 ДАЖО. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 6.

3 Там само.

4 ДАЖО. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 68. Арк. 226.

них імперською владою функцій, особливо тих, що були спрямовані на контроль за економічним становищем дворянства, що, своєю чергою, негативно впливало на темпи поповнення державної казни. Окрім того, дворянська опіка не була останньою інстанцією для звітування опікунів, адже як бачимо з доповідей ревізій звітів опікунів, після їх перегляду та звірки опікою вони передавалися далі: *«Звіт цей визнаючи правильним, надати його на ревізію у Волинську палату Цивільного Суду»*¹. Тому до примусу дворян щодо виплати боргів, як було зазначено нами раніше, залучали не лише опіки, але й інші інституції, зокрема, земські суди та місцеві поліції².

Самі дворянські опіки теж не були прикладами дотримання вимог, що до них висувались. Так, часто вони з тих чи інших причин затримували власне звітування. Про випадок, коли Дубенська опіка відмовлялася звітувати повітовому стряпчому, присланому волинським губернським прокурором, ми вже писали раніше. Тут же звернемо увагу на знайдене в ДАЖО попередження, що надійшло до дворянських опік від імені генерал-губернатора та з відсилкою до самого імператора: *«Сам государ імператор уже помітив значні недоїмки, що рахуються за Волинською губернією та слабке їх відшкодування. Про що повідомив мене [губернатора — А.Л.] та моє начальство»*³. В окремих же випадках чиновникам опіки погрожували навіть кримінальною відповідальністю: *«Винні в настільки не мало важливому казенному інтересі [мова йде про недоїмки на користь воєнного департаменту — А.Л.] неминуче не лише будуть відстороненні від займаної посади, але й будуть передані Кримінальному суду...»*⁴.

Цікаво, що певні застереження щодо можливих покарань у разі невиконання норм зі звітування і стягнення боргів із дворянських маєтків висувались й місцевим поліції та земським суддям, які мали б підтримувати опіки у цих заходах: *«Вбачаючи, з отриманих мною паперів, що земські поліції зупинили дії свої щодо стягнення*

1 Там само. Спр. 742. Арк. 117.

2 Там само. Спр. 16. Арк. 6.

3 ДАЖО. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 65.

4 Там само. Спр. 10. Арк. 7.

казенних недоїмок... решта недоїмок, яка перебуває на якомусь маєтку взятому в опіку тим самим вважається відповідальністю поліції. А тому, якщо після цього заключення зазначена не буде очищена, то члени нижніх земських судів неминуче вже будуть віддані під суд»¹. Таким чином, ми можемо зробити припущення, що не лише сама дворянська опіка, але і вся система контролю за стягненням боргів із дворянських маєтків не відрізнялася своєю ефективністю.

Трапляються серед архівних справ і випадки, коли померлий дворянин не мав прямих нащадків і їх доводилося тривалий час шукати через публікації оголошень у внутрішніх імперських та інших засобах масової інформації². Також під час дослідження в архіві були знайдені й описані випадки, коли після смерті дворянина починалися судові справи щодо приналежності до його власності тих чи інших володінь. Наприклад, поміщиця Яновська жалілась про незаконне заволодіння шляхтичем села Сінгури Яном Янковським майном, що залишилося після смерті шляхтянки Катерини Завадської³. А вдова померлого дворянина Лаве скаржилась, що напередодні смерті її чоловік таємно від неї продав маєток, половина якого належала їй⁴. Знаходимо й випадок, коли судова тяганина відбувалася між законною дружиною та коханкою померлого дворянина, кожна з яких мала від нього дітей та претендувала на свою частину спадку⁵. Отже, вимога щодо повного та коректного опису маєтку, що висувалася дворянською опікою до власних чиновників, не завжди могла бути виконана оперативно. Це, своєю чергою, могло затягувати рішення дворянських опік щодо тих чи інших важливих питань, а, отже, у цілому знижувати ефективність їхньої діяльності.

Проте варто відзначити, що неефективна робота дворянських опік часто мала в собі і простіші та очевидніші причини. Іноді опіки без вагомих причин затримували

1 Там само. Спр. 25. Арк. 78.

2 Там само. Спр. 39. Арк. 9.

3 Там само. Спр. 23. Арк. 2.

4 ДАЖО. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 74. Арк. 17.

5 Там само. Спр. 6. Арк. 21.

важливі рішення в розгляді окремих справ, що призводило до погіршення економічного становища маєтків. Так, рідні племінники покійного Афанасія Люцинського упродовж двох років намагались отримати свій законний спадок та регулярно вказували на зловживання призначених адміністраторів маєтку, один із яких, попри наявні вимоги до опікунів, був наближеним до осіб, що мали фінансові претензії до померлого Люцинського¹. А дворянка Анна Павлікова жалілась, що після смерті її бабусі та дідуса дворянська опіка не захистила їх майно, що було розграбоване невідомими їй особами². В іншій справі старший син померлого поміщика стверджував, що саме через затримку із призначення його малолітнім братам та сестрам опікуна відбувається спустошення маєтку та не відшкодовуються необхідні боргові зобов'язання³.

Затримки, що стосувалися виконання тих чи інших рішень із боку дворянської опіки, також могли бути пов'язані з несвоєчасним виходом колишніх сиріт з-під опіки. Так, шляхтич Іосиф Леонович скаржився на те, що значно затягнулося рішення про визнання братів та сестер його дружини повнолітніми для звільнення їх з-під опіки, чим, на його думку, чиновники дворянської опіки *«замість захисту їх [колишніх малолітніх сиріт — А.Л.] від гніту, самі вчиняли їм такий»*⁴.

Іноді причиною неефективної діяльності досліджуваних нами інституцій було те, що на посади опікунів призначалися не гідні або не відповідні критеріям в «Установ» кандидати, що простежується через розгляд окремих звернень-скарг. Ми вже зазначали, що це відбувалося через нестачу претендентів, і хоч наразі ми не маємо змоги перевірити їх на цілковиту достовірність, проте деякі факти, наведені в них, дійсно варті висвітлення. До прикладу, Георгій Верховський жалівся, що опікунами до його малолітніх родичів була призначена їх двоюрідна сестра та ще один дворянин,

1 Там само. Спр. 60. Арк. 570.

2 Там само. Спр. 86. Арк. 49.

3 Там само. Спр. 65. Арк. 23.

4 ДАЖО. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 59. Арк. 31.

які не мали власної осілості, тобто майна, яким би вони володіли¹. Останнє ж, як нами було зазначено попередньо, було однією з важливих вимог до опікунів.

Також на підтвердження попередньої тези варто навести уривок із наказу, що прибув до дворянських опік у 1837 році: *«На майбутній час суворо підтвердити Дворянським опікам, щоб опікуни та адміністратори обирались із людей достойних довіри, як по особистим якостям, так і по майну»*². Зрозуміло, що виникнення цього наказу не могло бути випадковим і мало б бути викликане наявністю значної кількості попередніх прецедентів.

Ще однією проблемою, що ускладнювала ефективний розгляд справ дворянськими опіками, були можливі фальсифікації документів із боку тих, хто прагнув отримати неналежний їм спадок. Наприклад, у справі померлого статського радника Афанасія Люцинського згадуються наступні сумніви, які виникли у відрядженого дворянською опікою підсудка Шармівського під час розгляду тестаменту померлого: *«Та вище того, Розалії Барановській [передати — А.Л.] всі діаманти та срібло, що залишились... дивний дарунок для... абсолютно сторонніх. При цьому з крайньою образою законних спадкоємців. І при огляді останньої [розписки — А.Л.] відзначив що підпис зовсім не схожий на почерк покійного, а при цьому ж залишились при буквах досить помітні сліди від олівця, за яким наслідувався почерк руки Афанасія Люцинського та багато інших браків...»*³. Відповідно, хоч ті, хто намагався сфальсифікувати тестамент та заволодіти майном, не отримали бажане, проте, розгляд самої справи значно затягувався. Це впливало не лише на темпи сплати боргів поміщика, але й могло зашкодити самому фінансовому стану маєтку, який деякий час залишався без догляду та контролю.

До аналогічних наслідків, тобто, шкоди економічному добробуту маєтку успадкованого малолітнім, могла призводити й пасивність дворян у справі прийняття

1 Там само. Спр. 65. Арк. 16.

2 Там само. Спр. 91. Арк. 57.

3 ДАЖО. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 60. Арк. 111.

на себе повноважень опікуна. До цього питання ми зверталися розглядаючи питання колективної солідарності. Проте тут корисним буде згадати, як це впливало на ефективність виконання опіками своїх повноважень. Так, у справі дітей покійного Петровського відразу кілька потенційних кандидатів відмовилися від виконання обов'язків опікуна, що призвело до значних економічних втрат в успадкованому малолітніми дворянами маєтку: *«Внаслідок відмови опікунів від прийняття того маєтку й малолітніх дітей його Петровського, маєток знаходиться у великому занепаді, селяни бунтують і деякі з них самовільно відлучаються на заробітки, рухоме ж майно частково йде в торг, а частково неминуче занепадає...»*¹.

Раніше ми згадували скаргу дворянки Анни Чайковської, яка повідомляла про зловживання з боку опікунів, які використовували спадок малолітніх у власних меркантильних інтересах. Звертаючись до проблеми можливої майнової вигоди, варто розглянути її і з боку самої дворянської опіки. Оскільки її чиновники отримували доступ до значних коштів, рухомого та нерухомого майна, успадкованого неповнолітніми сиротами, відповідно й ризики зловживання ними мали місце. Наприклад, серед архівних матеріалів бачимо опис випадку, коли стався умисний недогляд під час проведення аукціону майна сиріт². Подібне знаходимо й у згаданій в одному з попередніх розділів справі покійного поміщика Петровського, де йдеться про те, що дворянська опіка передала в посесію половину села Селянщина опікуну Крушевському без виклику інших кандидатів та проведення відповідних торгів, а також зарахувала його на цю посаду заднім числом³. Ця ситуація не могла пройти непоміченою, адже в майбутньому колезький асесор Волощенко, що був родичем Петровського (чоловіком його сестри), описував ситуацію та скаржився на це: *«Ні із чим не узгоджується, щоб описані дві посади можна було покласти на одну особу, бо опікун має старатись про користь сиріт, а посесор про свою»*, *«Зачислили його*

1 Там само. Спр. 75. Арк. 278.

2 ДАЖО. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 77. Арк. 167.

3 Там само. Спр. 75. Арк. 148.

посесором від 24 березня того самого року, тобто ще за життя Петровського для того, щоб зібрані того літа хліба та інші продукти визнати власністю Крушевського... ніби то ті за його ведення були зібрані... у цьому пункті зловживання дворянської опіки й корисливість Крушевського є... навряд чи комусь ще довелося знати й чути таке»¹. У даній справі цікавий і результат, до якого призвела скарга Волощенко, адже Цивільна палата наказала замінити опікуна, проте сама дворянська опіка, як ми бачимо надалі в листі позивача, не понесла жодних покарань за своє навмисне недбальство. Хоча вже в іншій архівній справі ми знаходимо докази того, що дворянська опіка все-таки покривала Крушевського, застосовуючи свої владні повноваження. Так, коли селянин Головченко скаржився, що попри призначення його померлим Петровським «доглядачем лісу» Крушевський звільнив його від цієї посади, то дворянська опіка посилялася на цитату із заповіту, де померлий довірив усе на розгляд майбутнього опікуна, проігнорувавши той факт, що на момент укладання тестаменту ним мала стати інша особа, яку бажав бачити на цій посаді сам померлий дворянин².

Вийшовши за межі Волинської губернії, можемо звернутися до «Повного зібранні законів Російської імперії», де зустрічаємо приклад аналогічного зловживання з боку Тираспольського предводителя дворянства Толмачова, який водночас допомагав приховувати та особисто брав участь у нецільовому використанні спадку сиріт, а саме віддавав гроші малолітніх під ріст³. Також відомими є факти зловживань із боку предводителя дворянства Зміївського повіту Харківської губернії Лева Ілляшевича, який незаконно взяв гроші дворянської опіки й не зміг їх повернути, за що був засланий до Сибіру. Або ж ситуація із маєтком князя Голіцина, який за час перебування в опікунстві вдвічі збільшив заборгованість⁴.

1 Там само. Спр. 77. Арк. 1.

2 Там само. Спр. 75. Арк. 117.

3 ПСЗРИ. Собр. II. Т.5. №3477. Спб., 1831. С.137-138.

4 Шандра В. Дворянська опіка... С. 107.

Таким чином, значні повноваження, делеговані дворянським опікам, разом із доступом до значних фінансових ресурсів породжували й відповідні ризики щодо зловживань із боку представників самих дворянських опік — інституцій, що навпаки мали б захищати інтереси малолітніх.

Певну неетичну поведінку могли проявляти й уповноважені особи, що були пов'язані зі справами малолітніх, проте не були їхніми повноцінними опікунами. Так, дворянин Карл Жук скаржився на зловживання з боку адвоката Житомирського повітового суду Флоріана Зборовського: останній мав виступити довіреною особою в справі малолітніх братів та сестер позивача, опікункою яких виступала їх рідна мати Маріана, але натомість завдавав їм шкоди. Карл Жук зазначає, що його мати *«попросила адвоката Флоріана Зборовського... аби привести до відома борги кредиторів батька мого... на що дала на своє ім'я довіреність... але Зборовський не робив жодних дій... на численні вимоги [бумаги — А.Л.] не повертає... і тому на нього Зборовського до пана тутешнього цивільного губернатора прохання, щоб усі бумаги, що були надані йому та відносяться до нашого маєтку віддав по тому опису за яким він їх прийняв... це затвердили й у дворянській опіці, але до цього часу Зборовським це не вчинено... Між тим, наявні в нього бумаги знаходяться в процесах, через довгу перетримку можуть змінити навіть свою силу. Покірно прошу Житомирську дворянську опіку змусити Зборовського віддати, у її [опіки — А.Л.] присутності, по опису всі бумаги, векселі..., що були позичені в нас грошима різними особами»¹.*

Даний випадок є цікавим для нас ще й тим, що демонструє, що іноді контроль лише дворянської опіки був недостатнім і скривджена сторона мала звертатися до вищих виконавчих органів та чиновників, щоби додати ефективності її діяльності, а фактично примусити до справного виконання нею своїх же обов'язків.

Підсумовуючи описані в цьому підрозділі причини, через які робота дворянських опік могла бути неефективною, варто підкріпити сказане певними

1 ДАЖО. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 21.

кількісними показниками, наприклад, даними про заборгованості, які опіка, разом із іншими органами контролю, не змогла вчасно стягнути з боржників у Волинській губернії в 1826 році, про що свідчать відповідні листи губернатора: *«За розглядом переданих мені місцевою Казенною палатою відомостей про заборгованості за минулий січень місяць, зобов'язуюсь поставити на вид поліціям та опікам, що поміж усіх моїх і Губернського правління постанов, із жалем бачу... що протягом січня місяця не більше було стягнуто боргів по всій губернії як 88 223 рублів; а самих податків і зборів, не включаючи призупинених та сумнівних із навіть першої половини цього року рахувалось 1 млн 403 тис. 64 р. Ще раз цим попереджую всю владу, що якщо до 1 травня не надійдуть стягнення всіх заборгованостей (особливо з маєтків поміщиків, духовних та орендних казенних) то точно вся моя суворість закону буде виконана»¹.*

Маємо й інший лист, датований 1827 роком, який свідчить, що ситуація помітно не покращилась: *«Не дивлячись на всі розпорядження та постійні нагадування мої про збір боргів та податків цього року... поліція взагалі настільки не діє в цьому предметі, що з відомостей, надісланих мені в Казенну палату за минулий листопад місяць, бачу, що протягом цілого місяця навряд внесено в казну 99 244 руб. 396 коп., а залишилось за цим до нового року до стягнення, окрім призупинених і під вирішенням стоячих боргів і податків, 1 млн 630 тис. 693 руб. 94 коп.»².*

Звісно, що в цих листах губернатора йдеться не лише про ті борги, що їх стягнення мала контролювати дворянська опіка, але вона виступає одним із головних об'єктів скарг, як і поміщицькі маєтки, з яких мали б збиратися недоїмки, що згадані першими серед перерахованих боржників.

Про масштаби проблеми свідчить також те, що в разі наявності великої заборгованості, яка не виплачувалася навіть після постійних нагадувань, дозволялося надсилати так звані «екзекутивні» групи військових, яким наказували силою забирати

1 Там само. Спр. 59. Арк. 41.

2 ДАЖО. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 59. Арк. 65.

майно задля відшкодування на користь казни. Так, наприклад, було у випадку зі збором коштів на користь едукативного фондуша. Тоді Житомирська дворянська опіка отримала наступний лист від губернатора: *«Наказую з отриманням цієї вимоги від найближчих Воєнних команд достатню кількість езекутивних Нижніх чинів... надіслати в такій кількості, яка б примусила до задоволення казни, збільшуючи кількість езекутуючих кожні три дні в помістя тих, хто чинить супротив... ніколи не ставлячи езекуцію по будинкам селян, але на економіях, на фільварках та управляючих маєтках... і не знімати езекуцію допоки не буде надана Квитанція Казначейства про повну виплату податків»*¹. У цьому випадку увагу варто звернути також на те, що фактично винними в цій ситуації вбачалися самі дворяни, тому заборонялося обтяжувати грошовими поборами їхніх селян.

Останнє є маркером контролю саме над дворянським станом, бажанням врегулювати його фінансову поведінку, фактично забороняючи їм прикривати прогалини їхнього управління приватною власністю коштом підлеглих їм селян. Можливо, таким чином, забезпечуючись від можливих стихійних бунтів, що могли загрожувати імперії в разі тиску на селян, а не поміщиків. Останнє виглядає незвичним при стереотипному баченні дворян як улюбленців імперської влади, яким дозволялося робити будь-що у виділених їм володіннях.

Наприкінці варто зазначити, що окрім Волинської губернії скарги про розорення маєтків опікунськими управліннями надходили також і до інших генерал-губернаторів, зокрема київського та подільського². Це свідчить про системні проблеми в діяльності дворянських опік, що виходили з недоліків та прорахунків у їх функціональній складовій, а не суто регіональних особливостей.

Таким чином, сподівання центральної влади імперії на те, що дворянські опіки Волинської губернії як новостворені корпоративні, станові інституції стануть опорою монархії та допоможуть не лише в регулюванні, але й у своєрідному контролі за

1 Там само. Арк. 50.

2 Шандра В. Дворянська опіка... С. 106.

сталістю дворянського стану, не були виправдані. Це було зумовлено як складнощами, пов'язаними з функціонуванням розгалуженої бюрократичної системи імперії, так і з відсутністю мотивації дворян до виконання покладених на них опікунських завдань. Тому дворянські опіки стали ще однією малоефективною складовою імперського виконавчого апарату і не змогли вповні виправдати очікування щодо функціонування їх як додаткової інституційної опори сталості соціального та пов'язаного з ним економічного устрою імперії. Саме низьку ефективність діяльності дворянських опік вважають однією з причин скорочення їх кількості на початку ХХ століття¹. Водночас, як зазначалося раніше, на території Волинської губернії їх кількість не змінилась.

¹ Барвінок О. Функціонування... С. 130.

ВИСНОВКИ

Попри вагому роль дворянства в житті Російської імперії та можливість за допомогою вивчення дворянських опік глибше дослідити окремі аспекти економічної та соціальної історії, дослідження, що були б присвячені цим інституціям не набули достатньої популярності в українській історіографії. А праць, які б мали своїм основним об'єктом вивчення дворянської опіки Волинської губернії, наразі не існує. Усі дослідження, що опосередковано стосуються об'єкта нашого вивчення, можна поділити на три основні групи: 1) історичні та історико-правові праці, в яких проблематиці опік приділено увагу з погляду виконання ними своєї соціальної функції (Н. Рудий, О. Малишев, Г. Корогод, О. Кравченко); 2) монографії та статті, в яких опіку розглядають поруч із дворянськими зібраннями та посадою предводителя дворянства, як один зі станових корпоративних органів (О. Барвінок, І. Кочергін, С. Корф); 3) праці, в яких дворянські опіки виступають повноцінним, самостійним об'єктом вивчення (Ю. Константинова, Н. Гончарова, В. Шандра). Також вивченню дворянських опік у контексті можливості проведення компаративного аналізу сприяє вивчення історіографії соціальної історії опікунства та піклування на українських землях.

Основними опублікованими джерелами вивчення дворянських опік є «Установи для управління губерніями Всеросійської імперії» та «Повне зібрання законів Російської імперії». Перший із зазначених документів урегулював питання заснування та наділення дворянських опік характерними повноваженнями. У зібранні ж зафіксовані ті правила, що з'являлися у наступні десятиліття їх функціонування і знаходили своє відображення в різного роду законодавчих постановках. Вони допомагають побачити дворянські опіки очима законодавця.

Ще більше заглибитись у вивчення дворянських опік досліднику допомагають неопубліковані архівні матеріали. Завдяки їх вивченню маємо унікальну можливість

прослідкувати законодавчі видозміни та порівняти очікування імперської центральної влади (стан де-юре) й реалії функціонування опік Волинської губернії (стан де-факто).

Починаючи з ухвалення «Установ для управління губерніями Всеросійської імперії» в 1775 році, в яких визначалося створення та коло обов'язків дворянських опік, та 1817 року — коли дані інституції почали активно впроваджуватися на території українських губерній, у тому числі й Волинської, дворянські опіки були складовою частиною державного бюрократичного апарату імперії. У своїх головних рисах дані установи були становими органами соціального спрямування, чим продовжували законодавчу традицію опікунства на українських землях від попередніх століть. Проте у порівнянні з тими нормами, що розвивались еволюційним шляхом, починаючи із кодифікації норм звичаєвого права в «Руській правді», сама ідея створення дворянських опік була принесена з російських теренів, як ідея регулювання інтересів привілейованого стану імперії, задоволення особливих, корпоративних потреб дворянства. Тому поруч із продовженням окремих норм законодавства у сфері опіки та піклування з попередніх століть (складання опису майна перед передачею його в управління опікуну, визначення порядку призначення опікунів, вимог до них, нагляд за справною їх діяльністю), вони несли в собі нові правила та, головне, сенси.

Дворянські опіки були частиною корпоративних станових органів імперії, що використовувались як інструменти державного впливу та контролю над дворянством, моральною та економічною сферами його життя. При цьому межі корпоративності та становості, як якісні характеристики дворянських опік, полягали, переважно, в об'єкті, на який була спрямована їх діяльність. У той час, як дворянські зібрання та посада предводителя дворянства, з якими опіки часто ставлять в один перелік, хоча б частково, були умовними виразниками інтересів соціальної еліти імперії, опіки за своєю суттю та із самого початку заснування були ще одним державним органом для нагляду та врегулювання справ дворянства з боку імперської влади. Про це свідчить і відсутність особливих змін у їх діяльності в той час, як дворянські зібрання та посада

предводителя дворянства зазнавали трансформацій та призупиняли (зібрання) власну діяльність у деяких українських губерніях, у тому числі й на Волині. Підтверджується це й тим, що повноваження та склад дворянських опік майже не змінилися, навіть під час важливих перетворень інших органів станового регулювання, що відбулися внаслідок польських повстань та значно вплинули на політичне та економічне життя Волинської губернії. Така особливість пояснюється тим, що дворянські опіки не мали значного політичного впливу та були швидше одним із функціональних відгалужень станових органів, забезпечували специфічну сферу інтересів дворянства, проте не висловлювали їх інтереси напряду, а обслуговували представників привілейованого стану в тих соціальних потребах, що відповідали аналогічним інтересам центральної влади імперії.

Окрім функціонування об'єктів нашого дослідження як частини станового корпоративного апарату імперії, вони були й частиною загальноімперської системи опіки та піклування. За допомогою її (системи опіки та піклування) короткого аналізу було виявлено, що норми щодо встановлення опіки над дітьми дворянства та духовенства помітно відрізнялися від тих, що були всестановими та мали діяти щодо інших підданих імперії. Це пояснюється як кількістю майна, що його потенційно отримували від померлих батьків сироти, так і тим соціальним прошарком, до якого вони мали інтегруватися після досягнення ними повноліття. Показовим також є і те, що практику опікунства в Російській імперії та у Волинській губернії зокрема, не можна назвати високоефективною та сталою. Як і у випадку з дворянською опікою, зберігалася схожа тенденція — за наявності сталої законодавчої бази, системи та структури самих інституцій опіки та піклування багато залежало як від чиновників, які працювали в таких структурах, так і від тих, хто виконував повноваження опікунів. Також було продемонстровано, що як опіки стикались із численними проблемами у своїй діяльності та не відрізнялися зразковою діяльністю, так і загальностановова система опіки та піклування Волинської губернії була неефективною, що

відображалось у високому рівні смертності сиріт, неналежному рівню догляді за ними, у використанні опікунства як способу особистого збагачення.

Під час дослідження було виявлено, що мета та відповідні функції дворянських опік були подвійними, що можна прослідкувати, зокрема, у диференціації об'єктного поля їх діяльності. Перша функція передбачала забезпечення інтересів опіки над сиротами та вдовами, які не мали можливості самостійно захищати свої права, зокрема майнові. Власне, дана функція цілком співвідносилась із метою створення подібних державних органів для представників інших соціальних груп. Інша ж мета опік полягала в стеженні за стабільністю державного ладу через забезпечення урегульованості існування соціального стану, що був її безумовною опорою. Останнє втілювалось у наступних напрямках:

- нагляд за дотриманням дворянами корпоративного етосу для контролю як над моральною, так і над економічною стороною їх життя, що опосередковано впливало й на наповненість державної казни;
- поповнення державного бюджету шляхом повернення заборгованостей померлих дворян, а також компенсації даних кредитних зобов'язань окремим приватним інституціям.

Друга із зазначених функцій реалізовувалася через встановлення адміністративного нагляду, конфіскацію та продаж майна деяких дворян та була механізмом контролю за тими представниками стану, які переходили межі раціонального у використанні фінансів та жили, фактично, коштом держави та її прихильного ставлення та співзалежності від них. Разом із тим, зазначене нами регулювання стосувалося не лише страхування економічної вигоди держави, але й морального обліку її соціальної еліти, до поведінки якої монархія ставилась досить уважно.

Очікування імперської центральної влади від дворян та їхнього способу життя можна опосередковано прослідкувати у вимогах, що стосувалися відбору потенційних опікунів, адже кандидат на цю посаду був потенційною рольовою моделлю для

сироти, а тому мав мати достойний рівень освіти, вести помірний стиль життя, бути лояльним до влади, не проявляти жорстокість до підданих, дотримуватися православної релігії та бути схильним до ощадливого та раціонального способу життя, що виявлялось у справному управлінні власним маєтком. При цьому ціль виховання малолітнього дворянина опікуном була незмінною — підготовка слухняного підданого імперії, який міг би підсилити власний соціальний стан і монархію як своїми знаннями, так і лояльністю до влади.

Мала опіка й низку державних контрольних функцій, метою яких було регулювання соціальної стабільності привілейованого стану, від чого залежала й економічна рівновага самої монархії. Вони стосувались переважно сфери конфіскації та продажу майна дворян-боржників. На території Волинської губернії подібні практики набули особливого поширення. Також подібне стосувалось і тих дворян, що не відповідали прийнятній становій поведінці, були винними в державній зраді, або ж вирізнялися жорстокістю чи марнотратством. Пропонувалось використовувати дворянські опіки й як інструменти примусу дворян до несення державної служби.

Саме подвійна природа дворянських опік як інституцій, що поєднували в собі соціальні, станові та контрольні, державні функції виділяє їх серед бюрократичного механізму губерній Російської імперії і водночас з-поміж інших станових корпоративних органів дворянства.

Водночас сподівання імперської влади на те, що дворянські опіки стануть ще однією опорою монархії та сприятимуть регулюванню та контролю за сталістю дворянського стану, не втілились у життя. Це було спричинено водночас двома факторами: 1) складнощами, пов'язаними з функціонуванням розгалуженої, масштабної бюрократичної системи імперії; 2) відсутністю мотивації дворян щодо долучення до виконання обов'язків опікунів. Так, виявлені архівні матеріали свідчать про те, що дворянські опіки Волинської губернії не відрізнялись ефективністю у сфері відшкодування боргів дворян державним інституціям та приватним особам і зіштовхувалися зі значними проблемами у налагодженні ефективної схеми нагляду за

опікунами та належним виконанням ними своїх обов'язків. Що стосується другого із зазначених моментів, то дворяни Волині не поспішали долучатись до виконання свого корпоративного обов'язок, і проблема полягала не лише в сумнівності станової свідомості у сфері відповідальності за майбутнє дворянства, але й у відсутності релевантної матеріальної винагороди опікуну, що мала б додавати йому внутрішньої мотивації до зайняття відповідної посади.

Таким чином, дворянські опіки Волинської губернії стали ще однією малоефективною складовою імперського виконавчого апарату й не змогли повною мірою виправдати очікування щодо їх функціонування як додаткової інституційної опори сталості соціального та пов'язаного з ним економічного устрою імперії.

Дослідження дворянських опік є перспективним напрямком української історіографії. Воно може бути вдосконалене шляхом залучення більшої кількості джерел та виявлення нових векторів розгляду. Вивчення даної теми відкриває можливість глибше дослідити: опікунство як соціальне явище; соціально-економічне становище дворян певного періоду та визначеної території; етично-морально складову життя привілейованого стану; бюрократичний апарат монархії та його імплементацію в новостворених губерніях та низку інших дотичних тем. Надає можливість доторкнутись до тем соціальної історії та доповнити просопографічний портрет даного привілейованого прошарку суспільства на території окремо взятої губернії, отримати додаткову цінну інформацію у сферах генеалогії, краєзнавства, локальної, економічної історії тощо. Цікавою видається і можливість порівняння особливостей та якості діяльності опік на власне російських та окупованих нею землях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Волынской, Подольской губерниям / М.В Довнар-Запольский. Киев, 1913. 1158 с.
2. Российское законодательство X-XX вв.: в 9 т.Т.5. Законодательство периода расцвета абсолютизма. М. 1987. 528 с.
3. Договори і постанови = Договоры и постановления / Розвитка тексту та упоряд. О. Алфьоров. Київ, 2010. 152 с.
4. Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗРИ). Собр. I. Т. 34. Спб., 1830. 958 с.
5. ПСЗРИ. Собр. I. Т. 35. Спб., 1830. 674 с.
6. ПСЗРИ. Собр. I. Т. 38. Спб., 1830. 1354 с.
7. ПСЗРИ. Собр. II. Т. 5. Спб., 1831. 596 с.
8. ПСЗРИ. Собр. II. Т. 7. Спб., 1833. 1044 с.
9. ПСЗРИ. Собр. II. Т.11. Спб., 1837. 369 с.
10. ПСЗРИ. Собр. III. Т.11. Спб., 1894. 1384 с.
11. Права, по которым судится малороссийский народ. Киев, 1997. 547 с.
12. Білецький Л. Руська правда й історія її тексту. Вінніпег, 1993. 166 с.
13. Собрание малороссийских прав 1807 г. Киев, 1993. 366 с.
14. Статути Великого князівства Литовського: У 3-х томах.— Том I. Статут Великого князівства Литовського 1529 року. Одеса, 2002. 464 с.;
15. Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. —Том III. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: У 2 кн. — Кн. 2. Одеса, 2004. 568 с.
16. Учреждения для управления губерний Всероссийской империи. Москва, 1775. 229 с.

Архівні документи

Державний архів Житомирської області (ДАЖО)

Фонд 4 «Житомирська дворянська опіка»

Опис 1

1. Спр. 5. Дело князей Радзивиллов. 104 арк.
2. Спр. 6. Об описание имения, оставшегося после смерти титулярного советчика Василия Герасимова. 94 арк.
3. Спр. 8. О взыскании с Грабовских следующих пошлин. 24 арк.
4. Спр. 9. О назначении над малолетними сиротами Малевскими опекуном Альбина Поплавского вместо Рулековского. 117 арк.
5. Спр. 10. Указы и циркуляры за 1824 год. 29 арк.
6. Спр. 15. О долгах Жолкевской эдукционной комиссии. 49 арк.
7. Спр. 18. Переписка по делу Козловских. 13 арк.
8. Спр. 16. Переписка по делу Ненцинской. 4 арк.
9. Спр. 19. Ведомости об имениях малолетних, находящихся у ведомстве опеки в 1824 году. 64 арк.
10. Спр. 22. О принятии у ведение опеки имения и наследников после смерти дворянина Степана Руперта Жука. 67 арк.
11. Спр. 23. Об имении Завадских. 19 арк.
12. Спр. 24. О администрации над домом покойной Анны Самборовой. 11 арк.
13. Спр. 25. О недоимках, числящихся на имениях Житомирского уезда. 97 арк.
14. Спр. 26. По указу Волынского Губернского Правления о взятии имения помещика Мяновского в администрацию. 148 арк.
15. Спр. 27. Об опекунстве над детьми Мочульської. 10 арк.
16. Спр. 31. Об опекунстве над малолетними Михаловскими. 28 арк.

17. Спр. 32. О принятии у ведение опеки наследников имения после смерти Алоизия Змейовского, оставшихся по прошению его жены. 75 арк.
18. Спр. 34. О принятии у ведение опеки наследника имения после барона фон Ботте. 281 арк.
19. Спр. 39. О опеки Свинецких. 202 арк.
20. Спр. 50. Опекунское Трипольской. 40 арк.
21. Спр. 51. Опекунское Карвицкого. 81 арк.
22. Спр. 57. Опекунство малолетних Макаровских. 2 л.
23. Спр. 59. Указы и циркуляры. 21 арк.
24. Спр. 60. Дело наследников покойного надворного советника Люцинского, Панкевича и Яновицкого. 759 арк.
25. Спр. 61. О признании сиротами детей, родители которых умерли от холеры. 1831 год. 7 арк.
26. Спр. 63. К отчету Житомирской дворянской опеки за 1831 год. 193 арк.
27. Спр. 62. Инвентарное описание имений Житомирского староства. 5 арк.
28. Спр. 64. Об опеке над малолетними детьми Рушицами. 73 арк.
29. Спр. 65. Дело малолетних Верховских. 95 арк.
30. Спр. 66. Опекунство малолетних Богуславских. 324 арк.
31. Спр. 67. Опекунство по просьбе малолетних Бернадских. 7 арк.
32. Спр. 68. О назначении опекунов над имением малолетних детей дворянина Эразма Рамбаровского. 351 арк.
33. Спр. 70. О назначении опекунов малолетнему Викентию Циолковскому. 325 арк.
34. Спр. 71. Опекунство малолетних наследников Егора фон Графа. 389 арк.
35. Спр. 72. Опекунское по прошению Игнация Юшкевича. 16 арк.
36. Спр. 73. Об избрании благородных девиц у Полтавский институт. 30 арк.
37. Спр. 74. Дом, проданный поручиком Иваном Лавою... заведённое на жалобы Елены Лавы. 64 арк.

38. Спр. 75. О состоявших у ведении опеки имениях наследников помещика титулярного советника Фавста Петровского. 311 арк.

39. Спр. 76. О состоявших у ведении опеки имениях наследников помещика титулярного советника Петровского. 395 арк.

40. Спр. 77. По указу Волынского Губернского Правления о злоупотреблениях Житомирской дворянской опекой и опекунов Крушевского и Мянковского в имении малолетних сирот умершего титулярного советника Петровского. 184 арк.

41. Спр. 80. О малолетних Точинских. 442 арк.

42. Спр. 81. Об имениях, оставшихся после смерти помещика Гулевича. 365 арк.

43. Спр. 82. Дело опекунское Соколовских и Мануевичевых. 228 арк.

44. Спр. 83. По указу Волынского правления о взятии имения купцов Енных в администрацию за казенные и партикулярные долги. 129 арк.

45. Спр. 84. О принятии у ведение опеки наследников и имения после смерти прапорщика Босова по указу Волынского Губернского Правления. 104 арк.

46. Спр. 85. О взятии хутора и об отдаче его в управление брату Павликовского. 164 арк.

47. Спр. 86. О назначении над имением, оставшимся после смерти Антония Киспацкого, опеки. 102 арк.

48. Спр. 88. О взятии в администрацию имений братьев Ильинских за казенные долги. 595 арк.

49. Спр. 89. О назначении опеки над малолетними детьми Жлобицкими. 195 арк.

50. Спр. 90. Опекунское Мартиновских. 14 арк.

51. Спр. 91. О взыскании недоимок, принадлежащих университету Святого Владимира. 65 арк.

52. Спр. 92. О взыскание недоимок из поиезуитских имений. 74 арк.

53. Спр. 93. Опекунство малолетних Линдеперов. 191 арк.
54. Спр. 94. Опекунство малолетних Милевских. 69 арк.
55. Спр. 95. Дело Паньковского. 15 арк.
56. Спр. 96. По указу Волынского Губернского Правления о взятии имений помещика Гиполита Прушинского. 73 арк.
57. Спр. 97. Дело административное Пржилуцкого. 49 арк.
58. Спр. 100. Дело Лесньовского. 299 арк.
59. Спр. 162. О назначении титулярного советника Викентии Чайковской. 15 арк.
60. Спр. 217. По указу Волынского Губернского правления о назначении опекуна к имению малолетних Пропиборовских по случаю участия отца их у польском мятеже. 101 арк.
61. Спр. 270. О разделе имения между малолетними Езерских. 17 арк.
62. Спр. 330. О формировании списков чиновников, служащих у Житомирской дворянской опеке. 23 арк.
63. Спр. 540. Об учреждении опекунского призрения над малолетними наследниками Кроспицкого. 60 арк.
64. Спр. 543. О подтверждении административного управления имения помещика Болеслава Буржинского, с.Троци для хранения от разграбления. 348 арк.
65. Спр. 545. О взятии в опекунское управление Хутора Какаричанка и малолетних детей поручика Тарчевского. 389 арк.
66. Спр. 565. О принятии в административное управление имений умершей помещицы Домбровской. 364 арк.
67. Спр. 593. Журналы Житомирской дворянской опеки за 1831 год. 466 арк.
68. Спр. 600. Журналы Житомирской дворянской опеки за 1838 год. 591 арк.
69. Спр. 607. Журналы Житомирской дворянской опеки за январь, февраль, март, апрель, май месяцы 1845 года. 393 арк.

70. Спр. 656. Журналы Житомирской дворянской опеки за март месяц 1853 года. 147 арк.
71. Спр. 703. Журналы Житомирской дворянской опеки за январь месяц 1861 года. 171 арк.
72. Спр. 704. Журналы Житомирской дворянской опеки за февраль месяц 1861 года. 172 арк.
73. Спр. 742. Журналы Житомирской дворянской опеки за февраль месяц 1865 года. 254 арк.
74. Спр. 816. Журналы Житомирской дворянской опеки за 1871 год. 376 арк.

Література

1. Барвінок О. Дворянське самоврядування на Поділлі в умовах «нової» імперської політики (1830—1860-х рр.). *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Сер.: Історія*. 2012. Вип. 195. С. 11—15.
2. Барвінок О. Функціонування станових інституцій дворянства південно-західних губерній Російської імперії в кінці ХІХ — на початку ХХ ст. *Київські історичні студії*. 2016. Вип. 2(3). С. 125—132.
3. Беккер С. Миф о русском дворянстве: дворянство и привилегии последнего периода императорской России. Москва, 2004. 344 с.
4. Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи. Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793—1914). Москва, 2011. 997 с.
5. Бортнікова А., Бортніков В. Особливості формування органів дворянського самоврядування Волинської губернії (кінець ХVІІІ – 30-ті роки ХІХ ст.). *Сторінки історії: збірник наукових праць*. 2021. Вип. 52. С. 48—59.
6. Верховцева І.Г. Соціальний патронат в українському селі (друга половина ХІХ — початок ХХ століття). *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. Серія «Історичні науки»*. 2016. Вип. 34. С. 29—30.

7. Воробей Р. Місце і роль приказів громадської опіки у системі губернських органів управління (друга половина XIX – поч. XX століть.). *Сіверянський літопис*. Чернігів, 2006. Вип. 2. С. 58-60.
8. Гаращук Т. Становлення та діяльність Волинського дворянського депутатського зібрання: діловодний аспект (кінець XVIII — початок XX ст.). *Студії з архівної справи та документознавства*. Київ, 2015. Т. 22—23. С. 59—67.
9. Гончарова Н. Повне зібрання законів Російської імперії як джерело дослідження дворянських опік Півдня України. *Гуманітарний журнал*. Вип. 3–4. 2014. С. 29—35.
10. Казначеева Л. Волинське депутатське зібрання — короткий етап від самоврядування до імперської залежності. *Проблеми історії України XIX — початку XX ст.: : Зб. наук. пр.* Київ, 2006. Вип. 12. С. 143–154.
11. Колесник В., Лоза А. Дворянські опіки в системі державних органів Російської імперії (на матеріалах Державного архіву Житомирської області). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка: історичні науки*. Кам'янець-Подільський, 2020. Т. 30. С. 113—123.
12. Константинова Ю. Діяльність органів дворянської опіки у другій половині XIX — на початку XX ст. (за матеріалами державного архіву Херсонської області). *Історичні і політологічні дослідження*. Науковий журнал. 2010. Вип. 1-2. С.105-111
13. Корелин А. Дворянство в пореформенной России (1861—1904). Москва, 1979. 304 с.
14. Корогод Г.І. Опікунські установи й опікунське право в українських землях (XI — XIX ст.). *Сумська старовина*. 2016. № XLXIII. С. 50—58.
15. Корф С. Дворянство и его сословное управление за столетие 1762—1855. Санкт-Петербург, 1903. 720 с.
16. Кочергін І. Катеринославське дворянство в умовах трансформації соціальних відносин (друга половина XIX — поч. XX ст.) : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Дніпро, 2016. 449 с.

17. Кравченко О.В. Опіка над дітьми на українських землях у складі Російської імперії наприкінці XVIII — на початку ХХ ст. : дис. ... д-ра іст. наук. ХНУ ім. В. Н. Каразіна, Харків, 2019. 690 с.

18. Лоза А. Дворянські опіки Волинської губернії: реалії колективної солідарності та практичної діяльності. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2023. Т. 41. С. 163—177.

19. Лоза А. Дворянські опіки Російської імперії: історіографія та актові джерела вивчення. *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка: історичні науки*. Київ, 2021. Вип. 2, №149. С. 33—37.

20. Лоза А. Образ зразкового опікуна та дворянина в практиках дворянських опік (на матеріалах Державного архіву Житомирської області). *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка: історичні науки*. Київ, 2022. Вип. 1-2, № 152-153. С. 43—48.

21. Малишев О. Деякі особливості опіки й піклування над неповнолітніми в Україні за доби Російської імперії. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. Луганськ, 2011. Вип. 1. С. 31—45.

22. Малишев О. Міські сирітські суди в Україні: історико-правове дослідження: монографія. Київ, 2013. 352 с.

23. Маркевич О. Волинське дворянське депутатське зібрання в системі станового самоуправління. *Літописець. Збірник V Всеукраїнської науково-практичної конференції «Права людини: історичний вимір і сучасні тенденції»*. Житомир, 2018. Вип. 13. С. 32—35.

24. Отземко О., Темірова Н., Шандра І. Соціально-економічні трансформації в Україні на межі ХІХ-ХХ ст. за мемуарами представників економічної еліти. *Сторінки історії*. Київ, 2022. Вип. 54. С. 53 – 66.

25. Рудий Н. Інститут опіки й піклування в Україні історико-правове дослідження: монографія. Львів, 2012. 216 с.
26. Сербалюк Ю. Соціальна опіка в Правобережній Україні (1860-ті — 1914 рр.): історичний аспект: монографія. Кам'янець-Подільський, 2015. 220 с.
27. Ступак Ф.Я. Благодійність та суспільна опіка в Україні (кінець XVIII — початок XX ст.). *Сіверянський літопис*. 2011. Вип. 3. С. 111—113.
28. Темірова Н. Історія дворян: між пам'яттю та безпам'ятством. *Історичні і політологічні дослідження. Спеціальний випуск*. Вінниця, 2018. С. 224-230.
29. Фомін В. Теорія і практика організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні (кінець XVIII — початок XX століття) : автореф. дис. ... докт. пед. наук : 13.00.01. Харків, 2019. 40 с. URL: http://hnpu.edu.ua/sites/default/files/files/2019/04/aref_Fomin.pdf (дата звернення: 21.10.2023).
30. Шандра В. Дворянська опіка та її соціальні практики під час модернізаційних реформ (друга половина XIX — початок XX ст.). *Проблеми історії України XIX — початку XX ст.: Зб. наук. пр.* Київ, 2020. Вип. 30. С. 86—109.
31. Шандра В. Дворянські установи південно-західного краю Російської імперії: формування кадрового складу (друга половина XIX — початок XX ст.). *Проблеми історії України XIX — початку XX ст.: Зб. наук. пр.* Київ, 2017. Вип. 27. С. 7—24.
32. Шевчук А. Судова влада в житті суспільства Правобережної України (кінець XVIII- перша третина XIX ст.) : монографія. Житомир, 2022. — 580 с.